

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΔΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΤΗΝ ΛΕΙΒΑΔΙΑ

Ένα ενδιαφέρον κείμενο, το οποίο πρόσφατα είδε το φως της δημοσιότητας, και το οποίο ήταν Εισήγηση της αρχαιολόγου κ. Αναστασίας Γκαδόλου, στο Συνέδριο της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών το 2000, περιγράφει την τελευταία ανασκαφή του ναού του Διός Βασιλέως, την οποία χρηματοδότησε ο Δήμος Λειβαδιτών.

Το άξιο μίμησης εγχείρημα, που προβάλλει στο σύγχρονο κοινωνικό γίνεσθαι, το πολιτισμικό παρών της πάλαι ποτέ *ιεράς Λεβαδειών πόλεως*, πραγματοποιήθηκε επί δημαρχίας αείμνηστου Χρήστου Παλαιολόγου, στα 1997.

Το αληθινά σημαντικό κείμενο, και λόγω του ευρύτερου ενδιαφέροντος των πολυποίκιλων όπως επαγγέλλεται αναφορών, αλλά και επειδή, όπως όλα τα όμοια κείμενα είναι ανοιχτά σε Σχόλια, παρατίθεται φωτοτυπημένο.

Άλλωστε είναι ένα Ιστορικό, και κατά συνέπειαν, άξιο συλλογής ντοκουμέντο.

Αναστασία ΓΚΑΔΟΛΟΥ
Αρχαιολόγος.
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Η ΠΡΟΣΦΑΤΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΝΑΟ ΤΟΥ ΔΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΤΗ ΛΙΒΑΔΕΙΑ

Το ενδιαφέρον της έρευνας των τελευταίων ετών στη μελέτη της δημιουργίας και εξέλιξης των αρχαίων ελληνικών ιερών έχει προσανατολιστεί στον προσδιορισμό των κοινωνικών λειτουργιών και την αποκρυπτογράφηση της θρησκευτικής τελετουργίας, ενώ δευτερεύουσα σημασία δίνεται στις εξεζητημένες περιγραφές των αρχαιολογικών καταλοίπων. Οι κοινωνικές ιδιαιτερότητες δημιούργησαν μια συμβατική σχέση ανάμεσα στη θρησκεία και την κοινότητα. Τα ελληνικά ιερά δεν ήταν μόνο τόποι λατρείας και συγκέντρωσης, αλλά πολυδιάστατα ιδρύματα που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των κοινοτήτων και αυτές των πόλεων-κρατών. Και ήταν αυτές ακριβώς οι ανάγκες της κοινότητας, καθώς αναπτύσσονταν και άλλαζαν, που υποδείκνυαν ποια ιερά θα πρέπει να ιδρυθούν, πού, και σε ποια θεότητα θα αφιερώνονταν. Παράλληλα η μελέτη των χώρων λατρείας έχει δείξει ότι η επιλογή της θέσης ίδρυσης ενός ιερού συνδεόταν άμεσα με την ιδιότητα και το χαρακτήρα του θεού αλλά και τη σημασία της λατρείας του για τη συγκεκριμένη κοινότητα. Όλα τα παραπάνω συντελούσαν στη διαμόρφωση μιας ενότητας περιβαλλοντικών, πολιτισμικών και κοινωνικοπολιτικών παραγόντων, μιας ενότητας που χαρακτήριζε τη θέση κάθε ιερού στον Ελλαδικό χώ-

Συνοτομογραφίες

- ΑΑΑ Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών.
ΑΔ Αρχαιολογικό Δελτίο.
ΑΕ Αρχαιολογική Εφημερίς.
ΒCH Bulletin de Correspondance Hellenique.

ρο¹.

Στη συνέχεια θα επιδιώξουμε να προσδιορίσουμε, αφού παραθέσουμε συνοπτικά τα αρχαιολογικά δεδομένα, τη σημασία της ίδρυσης του ιερού του Διός Βασιλέως στο λόφο του Προφήτη Ηλία στη Λιβαδειά στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ., στη συγκεκριμένη θέση και τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή με απώτερο στόχο την ένταξη του μνημείου στο πολιτισμικό και ιστορικό γίγνεσθαι της εποχής του. Η παρουσίαση των δεδομένων και η συνθετική τους προσέγγιση θα γίνει με βάση τα ανασκαφικά στοιχεία, τις επιγραφικές μαρτυρίες και τα ιστορικά δεδομένα.

Με τον ημιτελή ναό του Διός Βασιλέως που αναφέρει ο Πausανίας (IX, 39, 4)², ημιτελή εξαιτίας του μεγέθους του, των αλλεπάλληλων πολεμικών συγκρούσεων αλλά και εξαιτίας έλλειψης χρημάτων, όπως έχει σημειωθεί από διάφορους μελετητές³, έχουν ταυτιστεί τα θεμέλια ενός εξαιρετικά μεγάλου οικοδομήματος του β' μισού του 3ου αι. π.Χ. που εντοπίστηκαν από την έρευνα στο λόφο του Προφήτη Ηλία νοτιοδυτικά της σύγχρονης πόλης της Λιβαδειάς (εικ. 1). Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα καταλαμβάνουν μία μεγάλη έκταση στην κορυφή του λόφου στα ανατολικά της σημερινής εκκλησίας του Προφήτη Ηλία. Την εποχή του Πausανία ήταν ορατό το κρηπίδωμα του ναού και μέρος του δαπέδου που ήταν στρωμένο με ογκώδεις πωρολίθους.

Μαζί με το ναό του Δία, ο Πausανίας αναφέρει το κυνήγι της Κόρης, αγάλματα του Κρόνου, της Ήρας και του Δία σε άλλο ναό καθώς και ιερό του Απόλλωνα⁴.

Αναφορές για το συγκεκριμένο ναό έχουν γίνει από τους περιηγητές, Κυριακό της Αγκώνας (1436) τον 15ο αι., και τους Ross (1834), Stephani (1842), Urlichs (1837-38), Welcker (1842), Lolling (1876-77) και Fabricius (1885) τον 19ο αι.⁵ Η καταστροφή της πόλης το 86 π.Χ.

¹ Βλ. σχετικά, Ν. Marinatos, "What were Greek Sanctuaries? A synthesis" στο R. Hagg, Ν. Marinatos (eds) *Greek Sanctuaries. New approaches*, London-New York 1993, 228-234 όπου και συνολική βιβλιογραφία. Επίσης I.E.M Edlund, *The Gods and the Place: Location and function of Sanctuaries in the countryside of Etruria and Magna Graecia (700-400 B.C.)*. Stockholm 1987.

² Ν. Παπαχατζής, *Πausανίου Ελλάδος Περιήγηση*, Βοιωτικά-Φωκικά, Αθήνα 1992, 247-251.

³ A. Schachter, *Cults of Boiotia, 3. Potnia to Zeus*, Institute of Classical Studies, BICS, Supplement 38.3, London 1994, 113.

⁴ Βλ. σχετικά Ν. Παπαχατζής, ό.π. 249-251 και υποσημ. 1 στη σελ. 151.

⁵ L. A. Turner, *The History, monuments and topography of ancient Lebadeia in Boeotia, Greece*, Ann Arbor, Mi: U.M.I, 1994, Diss. University of Pennsylvania, 377-381.

περιέλαβε και το ναό του Διός. Σημαντικές ήταν οι φθορές που υπέστη το μνημείο στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, ενώ στα νεώτερα χρόνια πλήθος αρχιτεκτονικών μελών μεταφέρθηκαν από το λόφο του Προφήτη Ηλία για να χρησιμοποιηθούν στην ανοικοδόμηση των εκκλησιών των Αγ. Νικολάου και Αγ. Γεωργίου στην πόλη της Λιβαδειάς (εικ. 2-5). Από τους νεώτερους μελετητές ο Dinsmoor αναφέρει ότι ο σηκός είχε μήκος 46μ. και πρότεινε, με βάση τα στοιχεία των επιγραφών και ύστερα από σύγκριση με το ναό του Δία στην Ολυμπία, την αποκατάσταση ενός οικοδομήματος με 6 κίονες στις στενές πλευρές και 13 στις μακρές⁶. Κατά τη διάρκεια μικρής έκτασης ανασκαφικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε το 1969 από την Αρχαιολογική Υπηρεσία με τους Ν. Φαράκλα και Ε. Βαλλά, αποκαλύφθηκε τμήμα του νότιου τοίχου του κρηπιδώματος του ναού, ενώ από το σωρό της αρχαίας λατύπης ανασύρθηκαν θραύσματα από πωρόλιθο, μερικά με ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο και δύο τμήματα δωρικού γείσου που οδήγησαν στη διατύπωση της πρότασης για την ύπαρξη ενός προδρόμου του ναού, μικρότερου δωρικού οικοδομήματος⁷. Το εν λόγω οικοδόμημα, η ύπαρξη του οποίου προσδιορίζεται από την εύρεση των παραπάνω στοιχείων, έχει ταυτιστεί από την Turner με τον αναφερόμενο από τον Πausανία ναό του Κρονίδη Δία και της Ήρας⁸.

Η πρώτη ολοκληρωμένη προσπάθεια αποκατάστασης του σχεδίου του ναού έγινε από την Turner. Η μελέτη των περιορισμένης έκτασης ορατών αρχιτεκτονικών καταλοίπων σε συνδυασμό με τη μελέτη των επιγραφικών μαρτυριών οδήγησαν στην αποκατάσταση ενός περίπτερου ναού με πρόδομο και σηκό διαστάσεων 46X22.6, με 6 κίονες στις στενές και 12 στις μακρές πλευρές, ενώ η διάμετρος των σπονδύλων των κίωνων προσδιορίστηκε σε 1.6-1.7μ. Επίσης, σημειώθηκε η ύπαρξη ενός ημικυκλίου στο σηκό, και πλευρικές θύρες⁹.

Μέχρι πρότινος ήταν ορατό τμήμα της λίθινης θεμελίωσης και συγκεκριμένα του νότιου τοίχου του κρηπιδώματος ανάμεσα σε σωρό αρχαίας λατύπης και αχρησιμοποίητους λίθους καθώς και το ανατολικό ά-

⁶ W.B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece*, London 1950, 268 υποσημ. 3 και 337 κ. εξ.

⁷ Ε. Βαλλάς - Ν. Φαράκλας, "Περί του Μαντείου του Τροφωνίου εν Λεβαδειά" στο *AAA* 2 (1969) 230-231, σημ. 1 και εικ. 4.

⁸ Βλ. σχετικά Λ. Α. Turner, *ό.π.*, 384.

⁹ Βλ. σχετικά Λ. Α. Turner, *ό.π.*, 3-5, 151-161, 362-422.

κρο του ναού. Το 1997 με πρωτοβουλία του δημάρχου Λιβαδειάς κ. Χρήστου Παλαιολόγου και χρηματοδότηση του Δήμου ξεκίνησαν εργασίες καθαρισμού και συλλογής των αρχιτεκτονικών μελών, υπό την εποπτεία της Θ' ΕΠΚΑ¹⁰. Ένας επίπεδος χώρος που διαμορφώνεται βορειοδυτικά της σύγχρονης εκκλησίας επιλέχθηκε προκειμένου να τοποθετηθούν τα αρχιτεκτονικά μέλη. Οι εργασίες διήρκεσαν δύο μήνες και είχαν ως αποτέλεσμα την πλήρη αποκάλυψη της κάτοψης του ναού για πρώτη φορά από την εποχή της κατασκευής του. Στο πλαίσιο των παραπάνω εργασιών ανασύρθηκαν, καταγράφησαν και φωτογραφήθηκαν 502 αρχιτεκτονικά μέλη¹¹.

Τα περισσότερα αρχιτεκτονικά μέλη ήταν κατασκευασμένα από μαύρο γρανίτη (464) που είχε μεταφερθεί από το χωριό Σούρπη (σημερινή Ανάληψη) στον Ελικώνα. Τριάντα επτά ήταν από πωρόλιθο, ενώ εξολοκλήρου από πωρόλιθο παρατηρήθηκε ότι είχε κατασκευαστεί η θεμελίωση του δαπέδου. Πρόκειται κυρίως για δομικούς λίθους με διαστάσεις 2,43-2,45 Χ 0,42μ., που φέρουν τους χαρακτηριστικούς αγκώνες ανάρτησης (εικ. 6-7). Σημαντική εξέλλου αποδείχθηκε η ανεύρεση ενός τμήματος σπονδύλου κίονα διαμέτρου 1,90μ. (εικ. 8) που αναιρεί την υπόθεση της Turner ότι οι σπόνδυλοι είχαν διάμετρο από 1.60-1.70μ¹². Αρκετά τμήματα γείσου με τριπλή προεξέχουσα ταινία (εικ. 9) ίσως προέρχονται, λόγω του μεγέθους τους, από το μικρότερο οικοδόμημα που υπήρχε στο λόφο, αρχιτεκτονικά μέλη του οποίου είχαν έρθει στο φως και κατά την ανασκαφή του 1969¹³. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε η περισυλλογή κομματιών από μολύβι και σίδηρο που χρησιμοποιούνταν για τη σύνδεση των δόμων.

Στο τέλος των δίμηνων εργασιών αποκαλύφθηκε η κάτοψη του ναού και διαπιστώθηκαν, για πρώτη φορά με ακρίβεια, οι διαστάσεις του (εικ. 10). Πρόκειται για ένα εξαιρετικά μεγάλο οικοδόμημα διαστάσεων 60Χ23μ. Στη βόρεια πλευρά αποκαλύφθηκε τμήμα του πολύ ισχυ-

¹⁰ Βλ. σχετικά και Α. Γκαδόλου, *ΑΔ52(1997)*, Χρονικά, 392, πίν. ε-στ.

¹¹ Η παρακολούθηση των εργασιών και η καταγραφή και φωτογράφιση έγιναν από την αρχαιολόγο κ. Α. Ανδρέου με την τεχνική υποστήριξη των ειδικευμένων εργατών κ.κ. Δημητρίου και Δήμου. Σημαντική εξέλλου ήταν η βοήθεια που προσέφερε ο μόνιμος αρχαιοφύλακας της περιοχής κ. Δ. Παπαχαλαράμπος.

¹² Βλ. σχετικά L. A. Turner, *ό.π.* 393.

¹³ Βλ. σχετικά Ε. Βαλλάς - Ν. Φαράγκας, *ό.π.*

ρού στερεοβάτη (εικ. 11), ενώ στο σύνολό της ήρθε στο φως η κρηπίδα του οικοδομήματος (εικ. 12-13). Τα ορατά μοχλοβόθρια στο νότιο και βόρειο τείχος του κρηπιδώματος αποτελούν αδιάφυστο μάρτυρα ότι οι εργασίες ανοικοδόμησης σταμάτησαν σε πολύ αρχικό στάδιο. Το ίδιο μαρτυρούν και οι πολλαπλές εμβαθύνσεις, ορισμένες μάλιστα με ίχνη μολυβιού για να αποφευχθεί η διαστολή του σιδήρου που χρησιμοποιείται για τη στερέωση των υπερκείμενων μελών που διαπιστώθηκαν στους δόμους από πωρόλιθο με τους οποίους κατασκευάστηκε το δάπεδο (εικ. 14-16). Τα αποκαλυφθέντα λείψανα δεν επιβεβαίωσαν τη γνωστή από τις πηγές ύπαρξη ενός ημικυκλίου στο εσωτερικό του σηκού και την παρουσία πλευρικών ανοιγμάτων¹⁴, γεγονός που πιθανότατα οφείλεται στις πολλαπλές επεμβάσεις που είχε υποστεί το μνημείο στους μεταχριστιανικούς αιώνες. Μετά το πέρας των εργασιών, τα αποκαλυφθέντα λείψανα σκεπάστηκαν με γαιόπανα προκειμένου να προστατευτούν από τις πολύ άσχημες καιρικές συνθήκες που επικρατούν στην περιοχή κατά τους χειμερινούς μήνες¹⁵.

Πώς ξεκίνησε η ανοικοδόμηση ενός τόσο μεγάλου ναού, γιατί επιλέχθηκε η συγκεκριμένη θεότητα και η συγκεκριμένη θέση καθώς και ποιες ήταν οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες στη Βοιωτία την περίοδο αυτή, θα αναφερθούν στη συνέχεια. Πριν τη μάχη στα Λεύκτρα (371 π.Χ.), σύμφωνα με το Διόδωρο το Σικελιώτη (15.53), ένας χρησμός από τον Τροφώνιο προέτρεπε τους Βοιωτούς να ιδρύσουν γιορτή προς τιμή του Διός Βασιλέως¹⁶. Παρόλο που είναι δυνατό να αμφισβητηθεί ο χρησμός, υπάρχει ανεξάρτητη μαρτυρία ότι αγώνες που ονομάζονταν Βασίλεια γίνονταν στη διάρκεια του 4ου αι. π.Χ. Δύο βοιωτικές επιγραφές του 4ου αι. π.Χ. αναφέρονται σε νίκες στα Βασίλεια και Βασίλεια Διός αντίστοιχα¹⁷. Στο Δία Βασιλέα και στον Τροφώνιο εξάλλου αφιερώνονταν οι απελευθερωμένοι δούλοι, μαρτυρία που υποδεικνύει ότι η λατρεία του Διός Βασιλέως ήταν διαδεδομένη στη Λιβαδειά ήδη από τον 4ο αι. π.Χ.

Όπως έχει σημειωθεί, η μελέτη των οικοδομικών επιγραφών υποδει-

¹⁴ Βλ. σχετικά L. A. Turner, *ό.π.*, 398-421.

¹⁵ Η εργασία της κάλυψης πραγματοποιήθηκε με τη φροντίδα του συντηρητή της Εφορείας κ. Π. Βαλά.

¹⁶ Βλ. σχετικά A. Schachter, *ό.π.*, 111 και υποσ. 7.

¹⁷ IG 7.552 από την Τανάγρα και IG 7.2532 από τη Θήβα. Βλ. σχετικά A. Schachter, *ό.π.*, 112. Συλλογή ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΛΕΒΑΔΕΙΑΣ

κνύει μία χρονολογία από το β' μισό του 3ου αι. π.Χ. έως το πρώτο τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. όσον αφορά στην κατασκευή του ναού. Συγκεκριμένα, το 281/280 π.Χ. το ιερό είχε ήδη το χαρακτήρα ενός ομοσπονδιακού ιδρύματος. Από το 245 π.Χ. έως το 235 π.Χ. οι εργασίες διακόπηκαν για να αρχίσουν ξανά το 220 π.Χ. και να σταματήσουν οριστικά το α' τέταρτο του 2ου αι. π.Χ., οπότε και άρχισε η διάλυση του Βοιωτικού Κοινού¹⁸.

Ο Schachter αναφέρει ότι η επιχείρηση ανέγερσης του ναού του Διός Βασιλέως φαίνεται ότι ξεκίνησε από τους Λεβαθείς και συνεχίστηκε από το Βοιωτικό Κοινό, τα μέλη του οποίου ίδρυσαν ένα συμβούλιο ναοποιών για να επιβλέπουν τις εργασίες¹⁹.

Σύμφωνα με τον Schachter το εγχείρημα της ανέγερσης του ναού συμπεριελάμβανε τη μεταφορά του κεντρικού σημείου του μαντείου του Τροφωνίου από το άλσος στην ευρύτερη περιοχή του νέου ναού του Διός Βασιλέως και σε ένα καινούργιο τεχνητό μαντικό χάσμα, με μία κατασκευή που έμοιαζε, όπως το περιγράφει ο Πausανίας, με φούρνο, άποψη που αντικρούεται ωστόσο από διάφορους μελετητές. Αυτή η μεταφορά το β' μισό του 3ου αι. π.Χ. από το άλσος στην περιφέρεια του ναού του Διός Βασιλέως είχε ως αποτέλεσμα όχι μόνο τη φυσική γεινίαση των δύο θεών, αλλά και μία πιο στενή σχέση της λατρείας τους. Υπήρχαν δύο περίοδοι κατά τις οποίες ο Τροφώνιος στην πραγματικότητα ταυτιζόταν με το Δία. Η πρώτη ήταν σχετικά μικρής διάρκειας, κατά τη διάρκεια του 2ου αι. π.Χ. και στην αρχή του 1ου αι. π.Χ. Η δεύτερη ξεκίνησε αργά στον 1ο αι. μ.Χ. ίσως σε συνδυασμό με την επανάληψη των Τροφωνίων. Η ανάπτυξη της σχέσης ανάμεσα στον Τροφώνιο και τον Δία αντικατοπτρίζεται στις κοινές προσφορές στους δύο θεούς. Η σύνδεση των δύο λατρειών υποδηλώνεται και από μία αναθηματική επιγραφή του τέλους του 3ου αι. π.Χ. στον Τροφώνιο²⁰.

Από τον Pausanias γνωρίζουμε επίσης ότι ο υποψήφιος για χρησμό από τον Τροφώνιο θυσιάζει σε διάφορους θεούς, ανάμεσά τους "Κρόνω και Δία επίκλησιν Βασιλεί και Ήρα τε Ηνιόχη"²¹. Αυτό που επιδιώκεται, κατά τη γνώμη μας, από τη σύνδεση ανάμεσα στο Δία και τον υ-

¹⁸ Βλ. σχετικά L. A. Turner, ό.π., 381-389.

¹⁹ Βλ. σχετικά A. Schachter, ό.π., 74-75.

²⁰ Βλ. σχετικά A. Schachter, ό.π., 78 και υποσ. 3.

²¹ Βλ. σχετικά N. Παπαχατζής, ό.π., 252.

πόγειο μαντικό ήρωα δεν είναι τίποτε άλλο από το να τονιστεί η χθόνια υπόσταση του πατέρα των θεών και ανθρώπων.

Τα κυριότερα ιερά του Δία βρίσκονταν στην ύπαιθρο, στις κορυφές και στους πρόποδες των βουνών. Ο Δίας που λατρεύεται στις κορυφές των βουνών είναι ο θεός του καιρού, γνωστός με το επίθετο "Κέραιος" ή "Κάραιος". Είναι ο θεός στον οποίο γίνονται θυσίες με την ελπίδα να φέρει βροχή για την ευφορία της γης. Δίπλα σε αυτόν συχνά λατρεύεται κάποιος με χθόνιο χαρακτήρα, στην προκειμένη περίπτωση ο Τροφώνιος. Σύμφωνα δε με μία παραλλαγή του μύθου ο Τροφώνιος ήταν γιος του Δία, στοιχείο που υποδεικνύει τη χθόνια υπόσταση του θεού. Η χθόνια αυτή υπόσταση ήταν απαραίτητη προκειμένου οι πιστοί να εξασφαλίσουν την ευφορία και από τα δύο άκρα του οικοσυστήματος, από τη γη και από τον ουρανό²².

Ο Δίας ως "Βασιλεύς" αναφέρεται στον ορφικό ύμνο για το θεό (απόσπ. 21a Kern). Το επίθετο "Βασιλεύς" συναντάται συχνότερα στο Αιγαίο και την Ιωνία από ό,τι στην κυρίως Ελλάδα, εκτός από τη Βοιωτία. Η χρήση του επιθέτου στη Βοιωτία ίσως είναι αποτέλεσμα της επίδρασης του Ησιόδου, που είναι ο πρώτος που αναφέρεται στο Δία, ως βασιλιά θεών και ανθρώπων. Το επίθετο αντικατοπτρίζεται, επίσης, σε νομίσματα της Λιβαδειάς και της Μυκαλησσού, από την εποχή της ειρήνης του Ανταλκίδα, τα οποία φέρουν έναν κεραυνό στον οπισθότυπο²³. Ο πατέρας των θεών και των ανθρώπων, από την εξουσία του οποίου, σύμφωνα με τη μυθολογία, πηγάζει και η εξουσία των επίγειων βασιλέων, ήταν η καταλληλότερη θεότητα για να λατρευτεί σε ένα ιερό που ιδρύεται σε μία περίοδο που οι κυρίαρχοι του Κοινού, οι Θηβαίοι, επεδίωκαν να εδραιώσουν την εξουσία τους και να ανακτήσουν τη δύναμή τους.

Η επιλογή της συγκεκριμένης θέσης εξάλλου ήταν αποτέλεσμα πολιτικών και θρησκευτικών παραγόντων.

Είναι εύκολο να μαντέψουμε γιατί οι Βοιωτοί – δηλαδή οι Θηβαίοι – διάλεξαν να ιδρύσουν τους αγώνες στη Λιβαδειά παρά κάπου αλλού

²² A. Schachter, "Policy, cult, and the placing of Greek sanctuaries" στο *Fontation Hardt, Tome XXXVII, Le sanctuaire grec*, Genève 1990. Βλ. σχετικά και A. Motte, *Prairies et jardins de la Grèce antique*, Brussels 1973, 243-244, όπου δίνεται έμφαση στην προέλευση του ονόματος Τροφώνιος από το ρήμα "τρέφειν", στοιχείο που ο συγκεκριμένος μελετητής θεωρεί ότι αντικατοπτρίζει την χθόνια υπόσταση του θεού.

²³ Βλ. σχετικά A. Schachter, ό.π. υποσημ. 3, 111.

πιο κοντά στο πεδίο της μάχης των Λεύκτρων ή στο Ιτώνιο. Σύμφωνα με τον Schachter, ένας βασικός λόγος που ίδρυσαν τους αγώνες για να γιορτάσουν τη νίκη τους εναντίον της Σπάρτης ήταν να δείξουν στον κόσμο τι είχαν κάνει οι Θηβαίοι. Γι' αυτόν το σκοπό, το πεδίο της μάχης ήταν λιγότερο κατάλληλο από τη Λιβαδειά, αφού βρισκόταν στη χώρα των Θεσπιέων και κοντά σε αυτή των Πλαταιέων, αμφότεροι εκ των οποίων δεν ήταν φιλικόι με τη Θήβα. Η Λιβαδειά, από την άλλη, δε βρισκόταν μόνο κατά μήκος του κύριου, από ανατολικά προς τα δυτικά, οδικού άξονα προς και από τους Δελφούς, αλλά ήταν γνωστή και σε μη Βοιωτούς ως τόπος όπου βρισκόταν το μαντείο του Τροφωνίου. Ένας άλλος λόγος για την επιλογή της Λιβαδειάς ήταν ότι οι Θηβαίοι ήθελαν να δείξουν την ανωτερότητά τους έναντι των παλαιών τους εχθρών, των Ορχομενίων²⁴.

Η εγκατάλειψη της ανοικοδόμησης του ναού, εκτός από τους λόγους που ήδη αναφέρθηκαν (μεγάλο κόστος, πολεμικές συγκρούσεις), οφειλόταν κατά ένα μεγάλο μέρος και στην πολιτική κατάσταση όπως αυτή διαμορφώθηκε από τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. και εξής. Από το 171 π.Χ η δύναμη και η σημασία του Κοινού των Βοιωτών αρχίζει να μειώνεται²⁵. Η απουσία ενός ενεργού Κοινού, τους πολιτικούς σκοπούς του οποίου εξυπηρετούσε η ανέγερση ενός τόσο σημαντικού ναού και από το ταμείο του οποίου επρόκειτο να καλυφθεί το κόστος ενός τέτοιου εγχειρήματος, ήταν ο κύριος λόγος που δε συνεχίστηκε η παραπάνω προσπάθεια.

Στη διάρκεια της Ελληνιστικής περιόδου, εποχή της ανοικοδόμησης του ναού, η Λιβαδειά είχε κάποια ιδιαίτερη θέση, όπως συμπεραίνουμε εκτός από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, από τις επιγραφικές μαρτυρίες στις οποίες αρκετά συχνά κάτοικοι της πόλης αναφέρονται ως πρόξενοι. Το κέντρο της ζωής της πόλης, που μαζί με την Κορώνεια και την Αλίαρτο αποτελούσαν ένα μέρος της Ομοσπονδίας, βρισκόταν στα χαμηλότερα μέρη του σημερινού αστικού κέντρου, ανατολικά της Έρκυνας. Στην παραπάνω διαπίστωση έχει οδηγήσει η αποκάλυψη οικοδομικών λειψάνων των 4ου και 3ου αι. π.Χ. στο οικοδομικό τετράγωνο που περικλείεται από τις οδούς Καραγιαννοπούλου, Χριστοδούλου, Μπουφίδου και Θέμιδος. Συγκεκριμένα, οι σωστικές ανασκαφικές

²⁴ Βλ. σχετικά Α. Schachter, ό.π. υποσ. 3, 112.

²⁵ Βλ. σχετικά L. A. Turner, ό.π., 375-376.

έρευνες που διενεργήθησαν από τους αρχαιολόγους Ν. Πλάτωνα, Ι. Θρεψιάδη (ναός της Μεγάλης Μητέρας και τμήμα στοάς στη νότια πλευρά της αρχαίας Αγοράς), Ευ. Τουλούπα και Χρ. Πιτερό έφεραν στο φως τμήματα κτιρίων και αρχαίου δρόμου και προσδιόρισαν τον προσανατολισμό του οικοδομικού ιστού της αρχαίας πόλης στο βορειοανατολικό τμήμα της σύγχρονης²⁶. Τα παραπάνω συμπεράσματα ενισχύθηκαν και από την πρόσφατη σωστική ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Γκιγγέλου επί της οδού Καραγιαννοπούλου 22, όπου ήρθε στο φως τμήμα μεγάλου κτιστού αγωγού κατεύθυνσης Β-Ν, υποδεικνύοντας τη συνέχεια της αρχαίας οδού που είχε αποκαλυφθεί στα όρια του παραπάνω οικοδομικού τετραγώνου²⁷. Η εύρεση στην ίδια ανασκαφή τμήματος αράβδωτου κίονα από γκρίζο μάρμαρο, όμοιου με αυτόν που είχε αποκαλυφθεί στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Τόλια και προερχόμενου πιθανότατα από κάποια στοά, ενισχύει την άποψη ότι στην ευρύτερη περιοχή εκτεινόταν η αρχαία αγορά των Λεβαδέων. Το νεκροταφείο της πόλης κατά την ίδια περίοδο έχει εντοπιστεί στο λόφο του Αγ. Βλασίου, όπου είχε αναφερθεί στο παρελθόν η παρουσία τάφων και η παράδοση από κατοίκους της περιοχής τμήματος ειδωλίου του 3ου αι. π.Χ.²⁸ Στον ίδιο χώρο και κατά την ανέγερση του Νοσοκομείου της πόλης ερευνήθηκαν από την πρώην έφορο αρχαιοτήτων Α. Ανδρειωμένου συστάδες κεραμοσκεπών τάφων κυρίως του 5ου και 4ου αι. π.Χ. με ιδιαίτερα πλούσια κτερίσματα²⁹.

Όπως σημειώθηκε και στην αρχή, η παρουσίαση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων του ναού του Διός Βασιλέως δεν ήταν ο πρωταρχικός στόχος. Το ζητούμενο ήταν η ένταξη του μνημείου στο γενικότερο ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής του. Ωστόσο, η λεπτομερής καταγραφή, σχεδίαση και ταύτιση των 502 αρχιτεκτονικών μελών καθώς και η συνέχιση και ολοκλήρωση των ανασκαφικών ερευνών στη συγκεκριμένη θέση είναι ενέργειες που απαιτούνται προκειμένου να συμπληρωθούν οι γνώσεις μας για το χαρακτήρα του αρχαιολογικού και άρα ορατού κύκνειου άσματος της πολιτικής ιστορίας του Βοιωτικού Κοινού.

²⁶ Ι. Θρεψιάδη, "Οικοδομήματα της Αρχαίας Αγοράς Λεβαδειάς", ΑΕ (1953-1954) Β', 225-236. Χρ. Πιτερός, "Ανασκαφή οικόπεδου Αφών Τόλια στη Λιβαδειά" στο *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Τόμος Β'*, Αθήνα, 481-507.

²⁷ Α. Γκαδόλου, ΑΔΣΒ (1999), 325-326.

²⁸ J. Fossey, *Topography and population of ancient Boiotia*, Chicago 1988, 346.

²⁹ G. Touchais, "Chronique des fouilles et decouvertes archeologiques en Grèce en 1988", BCH, 113 (1989) 630.

Ως προηγούμενος ερευνητής του χώρου, υποθέτω ότι, έχω έναν αυτοδίκαιο λόγο Σχολιασμού, των όσων στην Εισήγηση του 2000 διατυπώνονται.

Είναι δε αρκετά εκείνα με τα οποία διαφωνώ, ενώ κάποια άλλα, κατά την άποψή μου χρειάζονται επαναπροσδιορισμό και βελτίωση.

Ο καθηγητής κ. Γ.Χουρμουζιάδης, επεσήμανε ήδη τον κίνδυνο που εμφανίζεται όταν επιχειρείται μια εκτεταμένη σειρά Σχολίων σ' ένα κείμενο.

Με οξυδέρκεια είπε πως : **”θα’ πρεπε να γράφονται βιβλία, για βιβλία.”**

Επειδή λοιπόν, η έκθεση λόγου περί του μεγάλου ναού του Διός, στην **”πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα,”** όχι μόνον δεν ικανοποιεί απαντητικά ένα πάγιο ερώτημα, που έχει υποβληθεί στην Θ’ Εφορεία Αρχαιοτήτων, ήδη από το 1997, αλλά και προτείνει ότι ο μεγάλος ναός, ούτε λίγο, ούτε πολύ, πως αποτελούσε μνημείο περίπου αποκομμένο από την Ακολουθία της Λειτουργίας του τοπικού Ιερού, αφού υπερτονίζεται ότι ήταν Έργο του Κοινού των Βοιωτών.

Στο προκείμενο, ένας αντίθετος λόγος, θα ήταν τουλάχιστον εποικοδομητικός.

Μια αντίρρηση λοιπόν, περίπου “εφ’ όλης της ύλης.”

Στην Εισαγωγική κιάλας ενότητα, διαπιστώνεται ένα αποκλίνον από την ορθότερη εκτίμηση Ενδιαφέρον, σχετικό με την Ίδρυση, και τουλάχιστον αυτήν, των αρχαίων Ελληνικών Ιερών.

Θεωρείται λοιπόν, επιεικώς άστοχη μια επικέντρωση σύγχρονου Ενδιαφέροντος, στην μελέτη της **Ίδρυσης των Ιερών,** ώστε αυτά τα Ιερά να προσεγγίζονται με γνώμονα τον **”προσδιορισμό των κοινωνικών λειτουργιών.”**

Θα ήταν σαν κάποιος να μελετούσε το Δελφικό μαντείο, την εποχή που λειτουργούσε κάτω από την επήρεια του φαινομένου **Πόλις,** και των υποβαλλόμενων χρησμών....

” παύ’ παροξύνων τόν θεόν. εύόργητος γάρ έστι καί πράος.”
Πλούταρχος

1 / “ οι ανάγκες της κοινότητας, καθώς αναπτύσσονταν και άλλαζαν, που υποδείκνυαν ποια ιερά θα πρέπει να ιδρυθούν, πού, και σε ποια θεότητα θα αφιερώνονταν.” (σελ.547)

Υπάρχει ένας βασικός κανόνας Ένα δεδομένο. Μια προϋπόθεση :

Ο Ιερός Χώρος, δεν ιδρύεται. Δεν ανακαλύπτεται καν από τον άνθρωπο

Ο Ιερός Χώρος αποκαλύπτεται στον άνθρωπο εξ αιτίας των λογής Επιφανειών που επισυμβαίνουν και εκδηλώνονται εκεί.

Αυτό έχει εξακριβωθεί. Αυτό διδάσκει η Θρησκευολογία.

Θα ήταν δυνατό να μιλάει κάποιος για “ίδρυση ιερού,” αποκλειστικά και μόνον στην περίπτωση της ίδρυσης αποικιών.

Τότε, και μόνον τότε, μεσολαβεί ανθρώπινη επιλογή, Ένας ιδιαίτερος Χώρος, ο οποίος μορφολογικά θα πρέπει να πληροί όλες τις ανάγκες Τέλεσης μιας Τελετής, επιλέγεται και στην συνέχεια μορφοποιείται σε Τέμενος.

Βασικό γνώρισμα σ’ έναν τέτοιο Χώρο, είναι η σύνοδος εκεί των τεσσάρων Κοσμογονικών Στοιχείων, από τα οποία έχει δημιουργηθεί, όλος ο σωματοποιημένος, κατά τον Αριστοτέλη Κόσμος. **Την Γη, τον Αέρα, το Νερό, και τη Φωτιά.**

Έτσι η Τέλεση μιας Τελετής με βάσιμη προσδοκία, θα περατωθεί σε Τελετουργία.

Η γονική λοιπόν γραμμή ίδρυσης Ιερών, αποκλείει μίαν οποιαδήποτε κυριολεκτική ίδρυση Ιερού στα Ιστορικά χρόνια.

Σε μια τέτοια περίπτωση η όλη δημιουργία θα εντασσόταν σε μίαν απλή κατασκευή.

Η μόνη δυνατή ίδρυση θα ήταν κάποιος **ναός**, ή κάποιος αποκαλούμενος

“Θησαυρός,” σ’ ένα σημείο του ευρύτερου Χώρου, αλλά ο ίδιος ο Ιερός Χώρος, έχει ήδη πολύ μακρινές καταβολές. Πολύ μακρινή παρουσία.

Με την διαδοχή των αρχαιολογικών Εποχών, εμπλουτίζεται με ολοένα πρόσθετα

μνημεία, αλλά είναι αληθινή ουτοπία να προτείνεται ότι ιδρύεται, σ’ ένα τόσο χαμηλό χρονολογικό πλαίσιο, όπως είναι εκείνο, **“στα τέλη του τρίτου π.Χ. αι.”**

Επιγραμματικά : Όλοι οι Ελληνικοί Ιεροί Χώροι, στις παραδοσιακές Πόλεις, έχουν Μυκηναϊκή Καταγωγή. Έχουν μυκηναϊκό παρελθόν.

Δεν υπάρχει Ελληνικός Ιερός Χώρος χωρίς τουλάχιστον Μυκηναϊκή ταυτότητα.

Θα έφτανε ένα και μόνον παράδειγμα, μία και μόνον απόδειξη περί του αντιθέτου, για να κατέρριπτε τον ισχυρισμό. Αλλά τέτοια απόδειξη δεν υπάρχει.

Νέα Ιερά, ιδρύονται μόνον σε Αποικίες. Σε Πόλεις χωρίς Ιστορικό παρελθόν..

Όσο πιο κατανοητός γίνει ο εν λόγω ισχυρισμός, τόσο πιστότερη Εικόνα θα παρουσιάζει η μελέτη και τα συμπεράσματα των ερευνών, γύρω από τα αρχαία Ελληνικά Ιερά, και την αρχαία Ελληνική Θρησκεία γενικότερα.

Ο Σουηδός θρησκευολόγος M.P.Nilsson, στο περίφημο έργο του είναι καταναυμαστικός: **(Η ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑΣ.)**

Όχι. Οι θεοί δεν ανακαλύπτονται όταν ιδρύονται ή ανακαινίζονται οι επώνυμοι ναοί τους, μετά την κλασσική αρχαιότητα. Το ίδιο και οι Ιεροί Χώροι.

Η όλη Ακολουθία είναι ήδη γνωστή, πολύ πριν τον Όμηρο.

Οι αναφερόμενοι περιβαλλοντικοί, πολιτισμικοί, και κοινωνικοπολιτικοί

παράγοντες, είναι έννοιες οι οποίες οπωσδήποτε βρίσκονται έξω από το **Ιερόν.**

Με κανέναν τρόπο δεν επηρεάζουν την Θρησκεία, και την θρησκευτικότητα.

Το καθέκαστον Ιερόν και Όσιον, έχει αυτοτέλεια, και αυτονομία.

Ένα ίδιο φαινόμενο επί παραδείγματι, διαιώνεται έως σήμερα.

Ακριβώς επειδή στην Ελλάδα, και όχι μόνον, η αρχική θρησκευτική αντίληψη και πράξη, το αρχικό θρησκευτικό συναίσθημα, και η υλοποίησή του, ήταν εντελώς διάφορο του σημερινού.

Η αρχική θρησκευτική πρακτική, απλά απέβλεπε στην όσο το δυνατόν αγαστή διαβίωση του ανθρώπου μέσα στον όμαιμο Κόσμο στον οποίο ζει, και κινείται, και από τον οποίο περιβάλλεται.

Η σημερινή κατά συνέπειαν Εκκλησία, είναι ένα Κράτος εν Κράτει.

Η έννοια του Ιερού Χώρου, και του Ιερού Χρόνου, ακολουθώντας τα Πάτρια, έχει ήδη κληρονομικό δίκαιο, **ίδιον καθεστώς**.

Ο θρησκευτικός Χώρος και Χρόνος, έχουν δική τους ταυτότητα.

Πολύ πιο απλά. Βρίσκονται έξω από τις όποιες Κοσμικές δραστηριότητες.

Το αναγνωρισμένο Φαινόμενο, θα πιστοποιηθεί και στην περίπτωση, του *Περί την Λεβάδειαν, Ιερού του Τροφωνίου.* (Πλούτ.Περί του προσ.της Σελήνης.ΧΧΧ.)

Βεβαίως υπάρχουν, από την κλασσική ήδη αρχαιότητα μαρτυρίες, που σχετίζονται με την προσπάθεια, πολιτικοποίησης, τόσο των θεών, όσο και της εφαρμοσμένης θρησκευτικότητας, αλλά αυτό δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα Φαινόμενο.

Ένα φαινόμενο το οποίο σηματοδοτεί ήδη τον Μεγάλο Κατήφορο....

Η πρώτη ανασκαφή έγινε στα 1968.
(Υπήρξαν και τέτοιες χρονολογίες.)*

2/ Κατά την διάρκεια μικρής έκτασης ανασκαφικής έρευνας..... ..... και της Ήρας. (σελ.549)

Στην παράγραφο η οποία αναφέρεται στην “μικρής έκτασης έρευνα, ”παρελήφθη η υποσημείωση : **Είναι άρα πιθανόν, ότι μέλη παλαιότερων οικοδομημάτων, είχαν χρησιμοποιηθεί ως “στοιβά,” των θεμελίων του ελληνιστικού ναού.**

(Ε.Βαλλάς,Ν.Φαράκλας, ”Περί του μαντείου του Τροφωνίου εν Λεβαδεία, στο ΑΑΑ 2 (1969) 230-231,σημ.1 και εικ. 4.βλέπε κατωτέρω)

Αυτή η λεπτομέρεια στον βαθμό της ορθότητας έχει μέγιστη σημασία .

Προϋποθέτει ότι ο μεγάλος Ελληνιστικός ναός, είχε προϊστορία. Είχε παρελθόν.

Προϋποθέτει πως δεν πρέπει αλόγιστα να προτείνεται ότι εμφανίζεται μια καινοφανής ίδρυση ναού στα τέλη του τρίτου π.Χ. αιώνα.

Κατά την διάρκεια της πρώτης ανασκαφής, όστρακα όλων των περιόδων ήταν ορατά πάνω στην φυσική Επιφάνεια της γης.

Όπως όμως είναι γνωστό, ο αρχαιολογικός χώρος καταστρέφεται μετά την ανασκαφή. Μετά τις εξωραϊστικές οικοδομικές επεμβάσεις, στην κορυφή του λόφου “ Προφήτης Ηλίας,” η γήινη επιφάνεια άλλαξε.

Τριγύρω από τον ναό έγινε επιχωμάτωση, και δεντροφύτευση.

Εάν ο χώρος επανέλθει, τα όστρακα θα πιστοποιήσουν την αληθινή προϊστορία.

Η L.A.Turner, κατέθεσε όντως φιλότιμη πρόταση, όταν εμφανώς ευφάνταστα, και ως ευγενή πόθο πρότεινε ότι ο ναός του Διός Βασιλέως στην Λειβαδιά, έφερε **“ημικύκλιο στον σηκό, και πλευρικές θύρες.”**

Προφανώς είχε κατά νου, μιαν αναζητούμενη Αψίδα, όπως στο σύμμετρο αρχιτεκτονικό παράλληλο, του Ιερού των **Μεγάλων Θεών**, στην Σαμοθράκη. Και πολύ περισσότερο βέβαια την αντιστοιχία στον “αδελφό ναό,” του Διός, στην Ολυμπία.

(Όμως η Αψίδα στον ναό του Διός Βασιλέως της Λειβαδιάς, βρισκόταν σε θέση υπέργειου τόξου, και δεν ήταν απλώς ένα εγγεγραμμένο ημικύκλιο, δυτικά στον οπισθόδομο, πίσω από τον Σηκό.

Κάτω από την εν λόγω αψίδα, βρισκόταν ο περίφημος Θρόνος της Μνημοσύνης.

Έτσι η πρόταση : “κείται ό θρόνος ού πόρρω τού άδύτου,” έχει αρμονία και πιστότητα.

(Βεβαίως αυτό είναι μια αναπόδεικτη προσωπική υπόθεση.)

Ωστόσο η ταύτιση από την L.A.Turner των καταλοίπων, με τον ναό του Κρονίδη Δία, και της Έρας, ελέγχεται, τόσο στο αυθαίρετο προσωνύμιο “Κρονίδης Δίας,” όσο και σε αντίθεση με την Επιγραφική μαρτυρία, λατρείας της Έρας με την επωνυμία **βασιλίνα**, που δείχνει ότι υπήρχε κοινή λατρεία με τον Δία βασιλέα, στον μεγάλο ναό.

Η Επιγραφή βρέθηκε σε πρώην Τουρκικό Τέμενος, πολύ κοντά στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου στην συνοικία Ζαγαρά. :

**Έρα βασιλίδι
καί τή πόλει Λεβαδέων.....
(I.G.VII,3097)**

*“επειδή δέ ήνθισεν ή τέχνη,
ηύξησεν ή πλάνη.”*

Κλήμης

3 / “Τα περισσότερα αρχιτεκτονικά μέλη, ήταν κατασκευασμένα από μαύρο γρανίτη, που είχε μεταφερθεί από το χωριό Σούρπη (σημερινή Ανάληψη) στον Ελικώνα.” (σελ.550)

Το προτεινόμενο είναι υπόθεση χωρίς σοβαρό έρεισμα.

Στον τριγύρω της Σούρπης χώρο, πουθενά δεν υπάρχει αρχαίο λατομείο.

Ίσως στο συμπέρασμα να οδήγησε, μια υποτιθέμενη προσπάθεια μεταφοράς, λιγότερο κοπιώδους εξ αιτίας της προσφερόμενης κλίσης του εδάφους, αλλά αυτό δεν συμβαίνει. Τέτοια πιθανότητα δεν συμβαίνει όπως δή ποτέ, για δύο λόγους.

Πρώτον υπήρχε ήδη δοκιμασμένη τεχνογνωσία μεταφοράς σε ανωφέρεια, και μάλιστα μεγαλύτερης κλίσης από εκείνη που παρουσιάζει ο λόφος “Προφήτης Ηλίας”

Διακόσια χρόνια πριν, οι Αθηναίοι είχαν ανεβάσει στην Ακρόπολή τους, σύμφωνα με τον καθηγητή κ. Αν. Ορλάνδο, **σεβαστά κατά το μέγεθος δομικά μέλη.**

Ο δεύτερος λόγος προκύπτει από την αναμφισβήτητη Επιγραφική μαρτυρία, η οποία υπαγορεύει ακριβώς το είδος του λίθου που θα χρησιμοποιούσε στον ναό **ό έργωνης.**

***Ὁ έργωνήσας παρά των ναοποιῶν εἰς τον ναόν του Διός Βασιλέως εἰς την ἔξω περίστασιν του σηκού των εἰς την μακράν πλευράν του [του] τόπου του προς μεσημβρίαν βλέποντος καταστροφῆρων πέτρας της σκληράς της Λεβαδεικῆς....
(I.G.VII,3073)***

Ένα λατομείο τέτοιας “**σκληρῆς Λεβαδεικῆς πέτρας,**” είναι δυνατόν να πιστοποιηθεί, αμέσως μπροστά, και κάπως βορειότερα της Πύλης του Κάστρου.

Η Σούρπη απέχει από το σημείο αυτό μακρύτερα, κατά ἑξη φορές.

Ο χώρος εκεί είναι σκαμμένος σε μεγάλο τετράγωνο, γεγονός που επιμαρτυρεί εξόρυξη. Φανερότερα ίχνη δεν διασώθηκαν.

Οι ανάγκες κατασκευῆς των τειχῶν του Κάστρου, συνέτειναν στη πλήρη αποκομιδή, και των καταλοίπων του παλαιού λατομείου, αλλά και πρόσθετων εξορύξεων.

“τό δέ πάν χωρίον μαντεῖον καί χρηστήριον καί ἀνάκτορον.”

Pollucis onom.1,17

4 / Πώς ξεκίνησε η ανοικοδόμηση.....4ο αι.π.Χ. (σελ.551)

Λατρεία και αγώνες προς τιμήν του Διός Βασιλέως στην Λειβαδιά διαπιστώνονται από Επιγραφές ήδη από τον τέταρτο π.Χ. αιώνα. (I.G. VII 2532, I.G. VII 552.) Μάλιστα σύμφωνα με την επιγραφή (I.G. 3055) τα χρονικά όρια θα έφταναν ασφαλώς μέχρι τον πέμπτο αιώνα.

Στην Επιγραφή αναφέρεται η επίσκεψη του βασιλιά της Μακεδονίας, Αμύντα. Όταν λοιπόν διαπιστώνεται μια λατρεία προτιμότερη της ίδρυσης του ναού, και μιας επακόλουθης δραστηριότητας, δεν υπάρχουν περιθώρια να μιλάει κανείς για επιλογή θέσης στα τέλη του τρίτου αιώνα :

“γιατί επιλέχτηκε η συγκεκριμένη θεότητα, και η συγκεκριμένη θέση...”

Θεότητα και θέση προϋπάρχουν.

Από την γεωμετρική εποχή έως τον 2ο π.χ. αιώνα, ο ναός του Διός Βασιλέως στην Λειβαδιά “μέτραγε” ήδη λειτουργία 500 χρόνων.

Αυταπόδεικτο από τις Επιγραφικές μαρτυρίες, και τα φιλολογικά κείμενα, αλλά και τα απλά ανασκαφικά δεδομένα που προηγήθηκαν της **πρόσφατης αρχαιολογικής έρευνας του 1997.**

Μια αντίληψη που πρεσβεύει το αντίθετο, οδηγείται εκ του ασφαλούς σε εσφαλμένα συμπεράσματα.

Στο σημείο αυτό δεν θα ήταν άσχετη η εξής διευκρίνιση.

Διασώθηκε ένας χρησμός, και μάλιστα ελεγχόμενος, σύμφωνα με το κείμενο του Διόδωρου Σικελιώτη 15,53, που πήραν οι Βοιωτοί από τον Τροφώνιο, άμεσα σχετιζόμενος με τον Στεφανίτη Αγώνα και τα Λεύκτρα :

“όταν έν Λεύκτροις νικήσωσιν, αγώνα τιθέναι Δί Βασιλεί στεφανίτην.

άφ’ ού δή Βοιωτοί ταύτην ποιούσιν πανήγυριν έν Λεβαδεία.”

Αλλ’ ακόμη και στην περίπτωση γνησιότητας του χρησμού, μια εύλογη απορία, δεν γίνεται να αποφευχθεί .

Ένα ερώτημα που προκύπτει έχει ως εξής.

Επειδή η επώνυμη λατρεία πάντοτε συμπεριλαμβάνει και αγώνες προς τιμήν της όποιας θεότητας, μήπως στα ήδη τελούμενα **Βασίλεια ή Τροφώνεια**, προστέθηκε απλά ένας αγώνας κατηγορούμενος σε **Στεφανίτη** ;

*“άδυτα.τά άφανή και μύχια τών ιερών,οίον όροφαί,
οίκοι ύπόγειοι σκοτεινοί.”
Ετυμ.Μεγ.*

Κι όμως, μερικοί σήμερα υποστηρίζουν ότι αυτά τα άδυτα, ήταν δυνατόν να υποστούν Μετακόμιση και να λειτουργήσουν σε χώρο έτερο.

Η Λειτουργία του κάθε άδυτου στηριζόταν αποκλειστικά στην Θέση.

Και ειδικά η λειτουργία του άδυτου του Τροφωνίου, ήταν αδύνατη, πέραν της κορυφής του γήλοφου “Προφήτης Ηλίας,” (ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ . -Το άντρον του Τροφωνίου. Εκδ.ΕΥΑΝΔΡΟΣ 2006)

“ βίωτος άνθρώπων πλάνη.”

Πλάτων

5 / Σύμφωνα με τον Schachter..... μελετητές. (σελ.552)

Μια τέτοια εκτίμηση, ένα τέτοιο συμπέρασμα δεν θα έπρεπε καν να αναφέρεται. Ίσως να σκοπεύω ως αρρωγώ στοιχείο σε μια εμφανώς υποκειμενική στρέβλωση, των κρυστάλλινων δεδομένων, όπως στην συνέχεια θα πιστοποιηθεί, αλλ’ αυτή η πρόταση από μόνη της είναι μια προσβολή. Προσβάλλει την ίδια την Επιστήμη.. Αναμφίβολα ο κ. Schachter αγνοεί την βασική αρχή λειτουργίας, εκείνου που ο ίδιος αποκαλεί “**κεντρικό σημείο του μαντείου,**” και ως διαγωνιζόμενος ερασιτέχνης προτείνει ένα “**καινούργιο τεχνητό μαντικό χάσμα.**” που ιδρύθηκε σε ακαθόριστο χρονολογικό πλαίσιο, στα τέλη της αρχαιότητας.

Υποστηρίζει δηλαδή, ότι εκείνο που περιγράφει ο Παυσανίας, είναι μια ύστερη κατασκευή πάνω στην κορυφή του όρους, και το οποίο οι ανασκαφείς του 1968, πρότειναν ότι είναι το αναζητούμενο μαντείο του Τροφωνίου.

Αν κάτι τέτοιο, υποστηρίζεται, σημαίνει ότι ναι μεν το μαντείο είναι στην κορυφή του λόφου “Προφήτης Ηλίας,” αλλά αυτό είναι μια δευτερογενής κατασκευή που προέκυψε κατόπιν Μεταφοράς του Μνημείου. (!!!)

Αν αυτό είναι το προτεινόμενο τότε ο κ. Schachter, αναμφίβολα αγνοεί ότι το λεγόμενο μαντείο του Τροφώνιου, είναι συγχρόνως και ο Τάφος του Ήρωα. Παρά το ότι το σημαντικό αυτό γνώρισμα σημειώνεται ιδιαίτερα, και από τον Περιηγητή, αλλά και πλήθος άλλες πηγές.

Άλλωστε σε όλα τα μαντεία υπήρχε τάφος. Στους Δελφούς, κάτω από το άδυτο, η παράδοση ήθελε έναν τάφο του θεού Διόνυσου.

Ο Τάφος συνεπάγεται αιρετό μάντευμα, και το μάντευμα προϋποθέτει Τάφο.

Στην σειρά : Για να γνωρίσουμε το Τροφώνειο, (“ΒΟΙΩΤΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ.” ελεύθερη ηλεκτρονική εγκυκλοπαίδεια για τη Βοιωτία.)

επαναλαμβάνεται ότι, ο οποιοσδήποτε Τάφος – Μαντείο, λειτουργεί ως εξής :

Ο Επιφανής νεκρός διαμένει στον Οίκο – Τάφο με διπλή ιδιότητα. Είναι ένας αντιπρόσωπος των ζωντανών στον Άδη, και συγχρόνως ένας εκπρόσωπος των νεκρών στην ανθρώπινη κοινότητα.

Σ’ αυτήν την Αρχή στηρίζεται η πιστότητα των μαντικών χρησμών.

Έτσι οι νεκροί είναι αποδεκτοί ως γνώστες των υπόγειων μυστηρίων.

Ειδικότερα στην Βοιωτία, οι νεκροί, σύμφωνα με Επιγραφή, ονομάζονται Θεοί.

Ακριβώς γιατί ο υπόγειος χώρος, ο Άδης, είναι στην άμεση δικαιοδοσία των Νεκρών και των Πνευμάτων. (Ο Κάλχας στην Ιλιάδα δεν αυτοσχεδιάζει.)

Εκεί ακριβώς επιβεβαιώνεται η γνώσις, του παρόντος του παρελθόντος και του Μέλλοντος

τά τ’ έόντα,τά τ’ έσόμενα, πρότ’ έόντα.

Ο κ. Schachter, είναι άστοχος όταν προτείνει, ότι μεταφέρθηκε ένας τάφος, για να χρησιμοποιηθεί ως **“καινούργιο τεχνητό μαντικό χάσμα, με μία κατασκευή που έμοιαζε με φούρνο, όπως το περιγράφει ο Πausανίας.”**

Η καθόλου αναιρετική άποψη, ταυτίζεται με κάτι παρόμοιο και όχι λιγότερο επώδυνο που έχει διατυπώσει ο κ. Pierre Bonnechere, καθηγητής, διευθυντής στο Κέντρο Κλασικών Σπουδών Πανεπιστημίου Μοντρεάλ.

“Λόγω έλλειψης ανασκαφών (!!!) ο χώρος του μαντείου του Τροφώνιου, είναι ελάχιστα γνωστός.” “και η Λιβαδειά δεν μπορεί να υπερηφανεύεται για κάποιον τάφο του Τροφώνιου, στοιχείο ουσιώδες της λατρείας των ηρώων.(!!!)”

Δυστυχώς, αυτοί οι ισχυρισμοί δεν αντέχουν σε σοβαρή κριτική.

Στο ίδιο μήκος κύματος, και ο καθ. κ. Ν. Παπαχατζής : (Πaus.IX,39,4 / σελ.249)

“Τα σωζόμενα κατάλοιπα αποτελούν μάρτυρες μιας ακόρεστης (!!!) φιλοδοξίας των λεβαδεων να χτίσουν ένα εξαιρετικά μεγάλο ναό, (Διός Βασιλέως) σε τόσο μεγάλη απόσταση από την πόλη.

Η εργασία είναι πολύ επιμελημένη και, αν ο ναός τελείωνε θα ήταν από τα σημαντικότερα μνημεία επαρχιακής αρχιτεκτονικής.”

Απάντηση στην σύγχρονη θαυμαστική απορία, δίνει ένας Αριστοτελικός λόγος :
”ποιείσθαι πορείαν προς θεών άποθεραπείαν.” (Πη 16.1335 β 15)

(Σε περίφραση σημαίνει ότι ο Ιερός Χώρος, ποτέ δεν βρίσκεται μέσα στην Πόλη.
Για να φτάσει κάποιος σ’ έναν τέτοιο Χώρο θα πρέπει να υποβληθεί σε Πορεία.)
Ειδικά στο προκείμενο αυτό το έθος της προϋποθετικής πορείας διασώθηκε.
“ είς Τροφωνίου έβάδισεν.” Θα υπογραμμίσει ο Φιλόστρατος για τον Τυανέα.

Στην πλειοψηφία τους, οι σημερινοί μελετητές του μαντείου του Τροφωνίου, υπό το κράτος επήρρειας, και όχι καθαρής προσωπικής εκτίμησης και διαμόρφωσης συμπερασμάτων, αμφισβητούν την θέση του μαντείου πάνω στην κορυφή του λόφου “Προφήτης Ηλίας,” με μόνο κριτήριο, την στερεότυπα επαναλαμβανόμενη “ μακρινή ” απόσταση. Μακρινή απόσταση από τις πηγές της Έρκυνας.

Αλλ’ οι ίδιες οι πηγές του ποταμού, περιθωριακή συμμετοχή έχουν στο Δρώμενο της οδυνηής “είς Τροφωνίου Καταβάσεως.”

Το στοιχείο το οποίο αγνοείται είναι ότι, ο επισκέπτης του Άντρου, διέμενε στο Οίκημα του Αγαθού Δαίμονος και της Τύχης Αγαθής τουλάχιστον 29 ολόκληρες ημέρες. **’άμα τή Σελήνη...’ (Λουκιαν.Μέν.ή Νεκρομαντεία 465,7)**
Η οδυνηρή Κατάβαση στο άδυτο, δεν ήταν μια απλή διαδικασία μιας ημέρας.

Ο καθ. κ. Παπαχατζής επισυνάπτει :

Η εργασία είναι πολύ επιμελημένη και, αν ο ναός τελείωνε θα ήταν από τα σημαντικότερα μνημεία επαρχιακής αρχιτεκτονικής.”

Σε άλλο Σημείωμα δικαιολογείται το γιατί αυτός ο τύπος ημιτελούς ναού, αποτελεί κατασκευαστικό πρότυπο.

Έπρεπε να είναι ημιτελής. Παρέμεινε ημιτελής εκ κατασκευής.

Ακριβώς όπως οι αντίστοιχοι, και ίδιας χρήσης γνωστοί ναοί, ο πρώτος του **Διδυμαίου Απόλλωνα στην χώρα της Μιλήτου, και ο δεύτερος του Κλαρίου Απόλλωνα στην Κολοφώνα, οι οποίοι δεν είχαν στέγη. Από τους ανασκαφείς περιγράφονται ως : “αχανείς ασκεπείς χώροι.”**

(“ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΣΗΜΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΜΑΝΤΕΙΟΥ ΤΟΥ ΤΡΟΦΩΝΙΟΥ”

Εισήγηση, της Θρησκευτολόγου κ.ΓιώταςΒαλλά,

στο Συνέδριο της ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΟΙΩΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ το θέρος του 2000.)

Ελαφρύτερης μορφής παρεκτροπή δεν γίνεται να αναγνωρισθεί επίσης στην συνεχόμενη συμπερασματική πρόταση : **“η μεταφορά το β’ μισό του 3ου αι.π.Χ. από το άλσος στην περιφέρεια του ναού του Διός Βασιλέως, είχε ως αποτέλεσμα όχι μόνο τη φυσική γειτνίαση των δύο θεών, αλλά μια πιο στενή σχέση της λατρείας τους.”**

Τα Σχόλια είναι κι εδώ τα ίδια. Από πού ακριβώς τεκμαίρεται τέτοια υπόθεση ;

Ο τάφος βρίσκεται εκ κατασκευής στην κορυφή του όρους.

Περίπτωση μεταφοράς αποκλείεται. Ο Τάφος δεν μετακινείται.

Η πέτρινη κρηπίδα “*ύψους δύο πήχεων,*” ώστε να εξασφαλίζει στον τάφο την απαραίτητη υγρασία, πάνω στην κορυφή ενός πυριτολιθικού όρους, είναι αρχικό αρχιτεκτονικό στοιχείο.

Υπολείμματα της περίφημης κρηπίδας σήμερα, είναι μάλιστα δυνατόν να αναγνωριστούν και να ταυτιστούν, κυρίως λόγω των περίτεχνων πολυμελών υποδοχών, πάνω στις οποίες στηριζόταν το κιγκλίδωμα της χάλκινης κατά τον Πausανία, ή σιδερένιας κατά τον Φιλόστρατο, περιβόητης περιφραξης.

Ο Περιγητής αναφέρει βεβαίως κάπου “*Καί Τροφώνιον μὲν ἐνταῦθα ἐδέξατο ἡ γῆ διαστάσα, ἐνθα ἔστιν ἐν τῷ ἄλσει τῷ ἐν Λεβαδεΐα, βόθρος τε Αγαμήδους καλούμενος, καί πρὸς αὐτῷ στήλη.*” κάτι που, προφανώς θα οδηγούσε σε παρερμηνείες, ἀλλ’ αυτό είναι μια πρώτη εντύπωση.

Αυτή η μαρτυρία παρατίθεται σε άλλο κεφάλαιο, σε άλλη παράγραφο, και όχι κατά την λεπτομερή περιγραφή των μνημείων του ἄλσους.

Η παράγραφος σαφώς μιλάει για “*τῷ ἄλσει τῷ ἐν Λεβαδεΐα,*” Πaus.IX,37,3

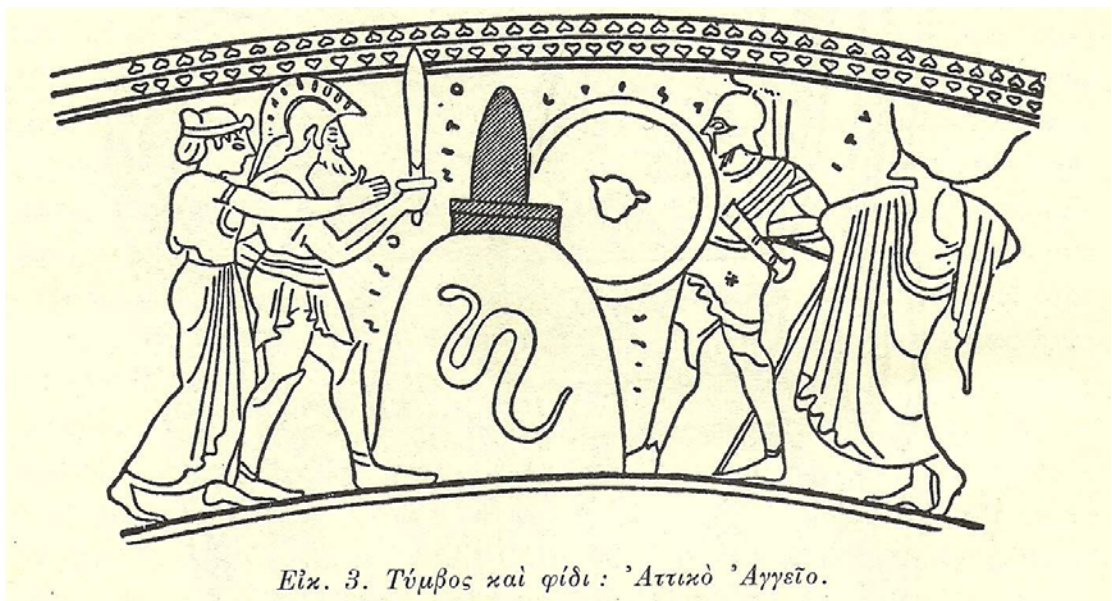
Η Στήλη του Αγαμήδη, δεν ήταν κάτι ανακόλουθο και μεμονωμένο.

Βρισκόταν τοποθετημένη στην κορυφή του “*θολωτοῦ οικοδομήματος,*” του θολωτοῦ τάφου.

Βρισκόταν στην κορυφή του αδύτου.

Επιβεβαιωτικό παράδειγμα μια

αντίστοιχη Στήλη, που εικονίζεται σε ζωγραφιά Αθηναϊκού αγγείου

Εἰκ. 3. Τύμβος καὶ φίδι : Ἀττικὸ Ἀγγεῖο.

Η **Στήλη** του Αγαμήδη, βρίσκεται εκεί με την παρουσία Συμβόλου.

Είναι το έτερον συμπληρωματικό ήμισυ, της περίφημης Οπής που αναφέρεται ότι υπάρχει στο γάπεδο – δάπεδο του αδύτου.

Ο Τάφος μ' αυτόν τον χαρακτήρα, σηματοδοτείται ως *vitae et mortis locus*, αφού εμφανώς και τα δύο είναι Σύμβολα Αναγέννησης.

Ωστόσο ο καθ. κ. Ν. Κοντολέων έχει ήδη σημειώσει την ταύτιση του μαντείου του Τροφωνίου, με τον βόθρο του Αγαμήδη. (*το Ερέχθειον*.σελ.8, σημ 1)

Εάν δεν γίνει αντιληπτό ότι ο τάφος και ο βόθρος είναι το ίδιο λειτουργικό κατασκεύασμα, είναι το ίδιο το λεγόμενο Μαντείο του Τροφωνίου, η αποκόμιση διαυγούς εικόνας σχετικής με την λειτουργία του περίφημου μνημείου, θα είναι αδύνατη, και με πλείστες όσες επακόλουθες στρεβλές εκτιμήσεις.

Στο άδυτο σφάζεται ένας κριός. Το αίμα ραντίζει το εσωτερικό, και σταδιακά κατακάθεται στην Οπή του δαπέδου.

Κατά την διαδικασία ό,τι συμβαίνει, είναι αποτέλεσμα της οξειδωσης μεταξύ του άβιου ορυκτού και του έμβιου αίματος...

Μία “περίαυγος έμφασις έγχρωμου φωτός,” κατακλύζει τον χώρο (Πλούτ.590 C)

Αυτό το απλό λειτουργικό σύνολο, βεβαιώνει την Θέση του Αδύτου.

Το άδυτο λειτουργεί μόνον στην κορυφή του λόφου “Προφήτης Ηλίας,” γιατί εκεί, και μόνον εκεί, υπάρχει υπάρχει πυριτόλιθος.

“επί του όρους.”

Ακριβώς γιατί ο πυριτολιθικός Τάφος (τά-Φως) λειτουργεί και παρέχει Φως, και Ωφέλιμον Έργον, μόνον με θυσιαστικό αίμα.....

(κανένας χρησμός δεν δόθηκε ποτέ, μακριά από Τάφο.)

Αυτό το απλό λειτουργικό σύνολο, βεβαιώνει το γιατί το μαντείο του Τροφωνίου είναι συγχρόνως και βόθρος του Αγαμήδη.

Σε κάθε αιματηρή Θυσία το αίμα πάντα κατακάθεται σ’ έναν Βόθρο. (Ο ιερός βόθρος είναι ένας τόπος φορτωμένος ενέργεια. (Νίλσον)

**“ Ζεύς, πατήρ άνδρών και θεών”
Όμηρος**

6 / ” .....Αυτό που επιδιώκεται, κατά τη γνώμη μας, από τη σύνδεση ανάμεσα στο Δία και τον υπόγειο μαντικό ήρωα δεν είναι τίποτε άλλο από το τονιστεί η χθόνια υπόσταση του πατέρα των θεών και ανθρώπων.” (σελ.552)

Αντίθετα, εντελώς αντίθετα, η σύνδεση, στο βαθμό που υπάρχει, κατακυρώνεται αποκλειστικά στον επονομαζόμενο εδώ : “**υπόγειο μαντικό ήρωα.**”

“ .....ό Τροφώνιος αύτόθι μάχην και νίκηην προσημαίνει.....μετά άνήνεγκε παρά του θεού (Τροφωνίου) οίον τέλος αί κατά την Ίταλίαν πράξεις έμμελλον έξειν. Αμφότεροι δε ταύτά περί της όμφής έφραζον. Τώ γάρ Όλυμπίω Διί και το κάλος και το μέγεθος παραπλήσιον ιδείν έφασαν. Πλούτ.Σύλλας 17.”

Οι Ρωμαίοι είπαν πως είδαν τον Τροφώνιο, κατά το κάλλος και το μέγεθος παραπλήσιον με τον Ολύμπιο Δία.

Δεν δάνεισε ο επίγειος στον Ουράνιο. Ο χθόνιος ταυτίστηκε με τον Ουράνιο. Η χθόνια φύση του Υπέρτατου θεού, θεών και ανθρώπων, ήταν δεδομένη.

Παράλληλα ο επίγειος Τροφώνιος εθεωρείτο Υιός του Απόλλωνα, και έφερε μάλιστα ένα επώνυμο, που δεν ήταν αποκλειστικό του θεού των Φώτων.

Τροφώνιος έκατηβόλος (Πίνδ.fr.sel.2 PLG,14 374 BERGK)

Από τους πρώιμους ισχυρισμούς του MAYBAUM (Zeuskult in Boeotia) έχει περάσει πολύς καιρός.

Εκείνο που πάντοτε υπερτονίζεται είναι η Ουράνια αναγωγή των γήινων θεοτήτων.

Γι αυτό άλλωστε και τα ατομικά Ιερά των επώνυμων γήινων, όπως επί παραδείγματι ο Τάφος ή ο Ναός, είναι ιδρυμένα με αρχιτεκτονική βασισμένη σε Ουράνια, σε Κοσμική αρμονία, και εφαρμοσμένη με Ιερά μέτρα.

Εκτός από την Αθηναϊκή Ακρόπολη που λεπτομερώς μελετήθηκε, στην Λειβαδιά που άμεσα ενδιαφέρει, τόσο το άδυτο, όσο και ο ναός του Διός Βασιλέως, έχουν ιδρυθεί με μαρτυρημένη και αποδεδειγμένη Κοσμική Αρμονία, την οποία υπαγόρευε ο αναφερόμενος στην μεγάλη Επιγραφή Ιερός Κανόνας.

“Ο πατέρας των θεών και των ανθρώπων, από την εξουσία του οποίου, σύμφωνα με τη μυθολογία, πηγάζει και η εξουσία των επίγειων βασιλέων, ήταν η καταλληλότερη θεότητα για να λατρευτεί σε ένα ιερό που ιδρύεται σε μια περίοδο που οι κυρίαρχοι του Κοινού, οι Θηβαίοι, επεδίωκαν να εδραιώσουν την εξουσία τους, και να ανακτήσουν τη δύναμή τους.....” (σελ.553)

Η ύποπτη εμμονή “της ίδρυσης ιερού και λατρείας καταλληλότερης

θεότητας, σε επιλεγμένη συγκυριακά θέση,’’ το μόνο που προδικάζει είναι η αποκομιδή εσφαλμένων συμπερασμάτων.

Με δεδομένη την διαπίστωση, λατρείας του Διός Βασιλέως στην Λειβαδιά ήδη από τον τέταρτο αιώνα, η επαναλαμβανόμενη εμμονή, ίδρυσης και καθιέρωσης λατρείας στα τέλη του τρίτου αιώνα, δείχνει περισσότερο δόλια, παρά απλώς άστοχη. Οι αναιρετικοί για άλλον χώρο, και συναινετικοί για την Λειβαδιά λόγοι επιλογής, που εσφαλμένα υποστηρίζονται και προβάλλονται, είναι και οι φερεγγυότερες αιτίες, που θα οδηγούσαν μια νέα ίδρυση και λατρεία για το Κοινό των Βοιωτών.

Ένας τέτοιος Χώρος, αποδεκτός από όλες τις Βοιωτικές πόλεις, ο οποίος θα προβαλλόταν από την Θήβα σε καίριο και κύριο Χώρο, ήταν το Μεγάλο Ιερό της Ιτανίας Αθηνάς, στο οποίο οι Βοιωτοί μόνον Εορτές και Αγώνες τελούσαν. Εξ’ άλλου, την Βοιωτική Ομοσπονδία, συγκροτούσαν, επτά κύριες πόλεις, και όχι μόνον η πρωτοστατούσα Θήβα.

Ο υπαινιγμός για την **‘επίδειξη ανωτερότητας των Θηβαίων, απέναντι στους παλαιούς εχθρούς Ορχομένιους, ’** περιέχει και δόση μη ορθότερης εκτίμησης.

Η ανωτερότητα θα γινόταν αποτελεσματικότερη και εμφανέστερη εάν ένα Ιερό Διός Βασιλέως ιδρύοταν εξ ολοκλήρου, στο Μεσημβρινό τμήμα της λίμνης, όπου παραδοσιακά κατοικούσε ένα επίσης Μινυακό Φύλο, οι πολεμικότατοι Αλλαλκομένιοι.

Εκεί στην πεδιάδα της Κορώνειας, στο Ιτώνειο, όπου συναθροίζονταν όλοι οι Βοιωτοί, και τελούσαν τα Παμβοιώτια.

Στην πρότελευταία Ενότητα, αξιόλογο είναι το σημειούμενο γεωγραφικό στίγμα της θέσεως στην οποία εκτεινόταν η αρχαία Πόλη. Ανατολικά του ποταμού, Έρκυνα. Απλή πρόσθεση, εποικοδομητική στην διαμόρφωση εναργέστερης εικόνας του ευρύτερου **‘περί την Λεβάδειαν Ιερού, ’** είναι η παράγραφος από έναν αυτόπτη μάρτυρα : **‘διείργει δ’ απ’ αυτής τό άλσος του Τροφωνίου [ό ποταμός ή Έρκυνα.] ’** (Πανσ.ΙΧ,39,9)

Με πολύ απλή παρατήρηση, και πολύ απλούστερη εικόνα, παρά το καταστρεμμένο κείμενο, περιγράφονται δύο περιοχές, που διαχωρίζονται από ένα ποτάμι. Αν δεν ήταν εκ προοιμίου ισομεγέθεις, εάν δεν είχαν την ίδια έκταση, εάν δεν μεσολαβούσε ένα αποτρεπτικό έρκος, με χαρακτήρα ξιφηφόρου ερρυνίας, (**Καλλίμ.Αλ.153**) ανάμεσα στην Πόλη και το άλσος, η πρόταση περιγραφής θα είχε άλλη διατύπωση.

Αφού λοιπόν η αρχαία Πόλη, όπως άλλωστε διαπιστώθηκε και από τις σύγχρονες σωστικές ανασκαφές, εκτεινόταν ανατολικά της Έρκυνας, το δυτικό τμήμα, είναι ευνόητο ότι κατελάμβανε η περιοχή του άλσους.

Σ’ αυτό λοιπόν το αρχαίο άλσος, όχι από σημερινές υποθέσεις, αλλά από αυτόπτη μάρτυρα, κληροδοτείται το εξής απαράβατο, και σε καμιά περίπτωση επιδεχόμενο υποκειμενικές ερμηνείες και διαστροφές :

‘ τά δ’ επιφανέστατα έν τώ άλσει ναός Τροφωνίου ναός και άγαλμα έστιν...έστι δε

και Δήμητρος ἱερόν ἐπίκλησιν Εὐρώπης, και Ζεύς Ὑέτιος ἐν ὑπαίθρῳ.”

Αν μάλιστα ερμηνευθεῖ κυριολεκτικά ἡ πρώτη αναφορά

“Και Τροφώνιον μὲν ἐνταῦθα ἐδέξατο ἡ γῆ διαστάσα, ἐνθα ἐστὶν ἐν τῷ ἄλσει τῷ ἐν Λεβαδείᾳ, βόθρος τε Αγαμήδους καλούμενος, και πρὸς αὐτῷ στήλῃ.”

τότε και τὸ τελευταῖο σύνολο μνημείων που αναφέρει ὁ Περιηγητής,

“ἀναβάσι δ’ ἐπὶ τῷ μαντείῳ κα αὐτόθι ἰούσιν ἐς τὸ πρόσω τοῦ ὄρους Κόρης ἐστὶ καλούμενη Θήρα, καὶ Διὸς Βασιλέως ναός.”

Ἡ ἴδια ἡ κορυφή τοῦ λόφου, ἐντάσσεται με πλήρη ἀρμονία και πιστότητα, μέσα στο ἄλσος.

Αὐτὸ πολὺ ἀπλὰ και σύμφωνα με τὴν κατὰ λέξη ἐρμηνεία τοῦ ἀρχαίου κειμένου, σημαίνει ὅτι τὸ ἄλσος ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ποτάμι και τελείωνε στὴν κορυφή τοῦ γήλοφου, ὅπου ὁ μέγας ναός.

Αὐτὸ ἀκριβῶς συνάγεται ἀπὸ τὴν στυγνὴ ἐρμηνεία τοῦ κειμένου.

Αφοῦ λοιπὸν μέσα σ’ αὐτὴν τὴν περιοχὴ ἀναφέρονται τόσα πολλὰ ὡς ***ἐπιφανέστατα***, τι θα πρέπει να γίνεῖ ἀποδεκτὸ για τα ἀπλῶς ἐπιφανή, τα κοινά, και κοινότερα μνημεία;

Πόση ἐκταση καταλαμβάνει στὸν νου ὀρισμένων αὐτὸ τὸ ἄλσος, ὥστε κάθε λίγο να συρρικνώνεται περιορισμένο στις πηγές τῆς Ἐρκυνας, ἢ να υποτίθεται σαν ἕνας μικρὸς Περίβολος, ἀσφυκτικὰ συγκεντρωμένων μνημείων;
(Παπαχατζής, σελ.246.)

ΕΝΘΕΤΟ ΛΕΒΑΔΕΙΑΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Αλλά και ἕνα ἀνάλογο ἐπιβαρυντικὸ ἄρθρο, που συσκοτίζει ἀκόμη περισσότερο, ἀντὶ να διαφωτίζει τὴν Εἰκόνα, τῆς ἀρχαιολογικῆς Λειβαδιάς, κατατίθεται ἀπὸ τὸν πλέον ἀρμόδιο παράγοντα.
Τὸν Διευθυντὴ τῆς Ὑπηρεσίας Ἀρχαιοτήτων Βοιωτίας.

Το εν Λεβαδεία άλσος και το Μαντείο του Τροφώνιου

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, Διευθυντής Θ' Εφορείας Π. - Κ. Αρχαιοτήτων

Μερικά αποσπάσματα θεωρούνται όντως προκλητικά.

(Στην περιοχή των πηγών της Έρκυνας, της σημερινής Κρύας, στους πρόποδες του υψώματος του φρουρίου, που κατά πάσα πιθανότητα συναποτελούσαν τμήμα του ιερού τεμένους, με το άλσος και το μαντείο του Τροφώνιου, υπάρχουν και σήμερα κόγχες αναθημάτων και αρχαίο υλικό διάσπαρτο ή σε δεύτερη χρήση.)

Στον χώρο των πηγών της Έρκυνας, πιστοποιήθηκε ήδη με αδιάσειστα στοιχεία, η ύπαρξη, ενός *εν δυνάμει* σήμερα, και *εν ενεργεία* κατά την αρχαιότητα Ασκληπιείου. Εκεί διαπιστώνεται αβίαστα, ο κατά κανόνα μικρός ναός του Ασκληπιού, και η Θέση των απαραίτητων δύο συν-οδών αγαλμάτων, του Ασκληπιού και της Υγείας.

Στην εν λόγω περιοχή, κάτω από το τοξωτό γεφύρι των πηγών, όλες τις εποχές, παρατηρείται η καθοριστική *στενή αύλαξ*, η οποία αποτελούσε, απαραίτητο λειτουργικό στοιχείο θεραπείας των Ασκληπιείων.

Ευδιάκριτα στοιχεία στην πρόσοψη του μικρού, ενσωματωμένου στον βράχο ναΐσκου, οδηγούν στην αναγνώριση στερέωσης εκεί μιας μεγάλης ξύλινης εξέδρας, επίσης χρηστικού κατά την Εγκοίμηση, στοιχείου επιφανών Ασκληπιείων.

Από Επιγραφική μαρτυρία, εντοπίστηκε και ταυτίστηκε Νυμφαία Κρήνη, με την επιγραφή, **ΕΥΒΟΥΛΟΥ**.

Στο κείμενο του Περιηγητή κατατίθεται μια μοναδική ταυτοπροσωπία του Τροφώνιου, και της Έρκυνας, με τον Ασκληπιό και την Υγεία. Δεν πρέπει να διαφεύγει ότι μυθολογικά ο Τροφώνιος με τον Ασκληπιό, είναι αδέρφια.

Φέρονται ως δύο από τους τέσσερις Ερμίες.

Στοιχεία: ΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΤΗΣ ΛΕΙΒΑΔΙΑΣ εκδ.2000

(Ειρήσθω εν παρόδω ότι τα όρια και η έκταση του ιερού άλσους, που πρέπει να απλωνόταν σε τμήμα του φαραγγιού των πηγών και του λόφου του μεσαιωνικού κάστρου, μόνο κατά προσέγγιση τεκμαίρονται, καθώς

τα τυχόν ίχνη τους χάθηκαν ή καλύπτονται πλέον από νεώτερες κατασκευές.)

Η πρόταση ότι “τμήμα του φαράγγιού των πηγών,” αποτελούσε έκταση του αρχαίου άλσους, είναι απολύτως αυθαίρετη και δεν δικαιολογείται. Στο φαράγγι δεσπόζει ο εποχικός χείμαρρος, που δεν επιτρέπει την δημιουργία ή άλλη ύπαρξη “άλσους,” ούτε τμηματικά. Αυτό γίνεται εύκολα αντιληπτό. Ωστόσο υποστηρίζεται με την υστεροβουλία να δικαιολογηθεί έτσι η πρόταση περιγραφής του Περιηγητή : **“έστι δέ τό μαντεϊόν υπέρ τό άλσος.”**

Εάν δηλ. γινόταν αποδεκτή η πιθανότητα ύπαρξης άλσους στο φαράγγι, τότε η πρόταση **“έστι δέ τό μαντεϊόν υπέρ τό άλσος.”** θα δικαιολογούσε πλήρως την τοποθεσία του μαντείου, πάνω στον λόφο του Κάστρου. Δυστυχώς όμως, στο φαράγγι, δεν γίνεται να ευδοκιμήσει άλσος, όσο κι αν αυτή η υπόθεση, εξυπηρετεί κάποιες σκοπιμότητες.

(Ο Πausανίας έφθασε στη Λιβαδειά, προερχόμενος από τη Θήβα, και την επισκέφθηκε στον δρόμο του για τους Δελφούς. Σύμφωνα με την καθιερωμένη τακτική του περιγράφει, όσο γίνεται πιστά, τα αξιοθέατα και τα αξιοθαύμαστα του τόπου προσφέροντας μια μοναδική αφήγηση για το Τροφώνιο. Είχε μάλιστα άμεση εντύπωση των πραγμάτων, αφού και ο ίδιος συμβουλευτήκε το μαντείο. Δεν έδωσε όμως καμιά πληροφορία για το αντικείμενο της δικής του επερωτήσεως ή για την εμπειρία του μέσα στο άδυτο του μαντείου.)

Η προσεκτική ανάγνωση του κειμένου, πουθενά δεν αναφέρει τον Pausania μέσα στο άδυτο. Ο συνεπής Περιηγητής ομολόγησε : **“τά πολλά εΐρηται μοι.”** και κάπου αλλού, **“άλλους τε ιδών, και αυτός τω Τροφωνίω χρησάμενος.”** Δήλωση που σημαίνει ότι έκανε μια απλή χρήση του πολυσχιδούς Ιερού. Όσοι επισκέπτονταν το λεγόμενο μαντείο του Τροφωνίου, δεν πραγματοποιούσαν και την οδυνηρή Κατάβαση. Το ζοφερό εγχείρημα ήταν έργο άκρως εξεζητημένο. Ελάχιστοι αναγράφονται σε σχετική Επιγραφική μαρτυρία ότι το είχαν καταφέρει. (I.G.VII 3055) Ο Πίνδαρος μάλιστα θα υπογραμμίσει ότι εκεί κατερχόταν όχι μόνον ο εθέλων, αλλά και ο δυνάμενος... **ο δυνάμενος και εθέλων αβρά πάσχειν...**

(Η μορφή και το μαντείο του περιγράφηκαν από αρχαίους συγγραφείς, από τους οποίους μάλιστα μερικοί, όπως ο Δικαίαρχος και ο Πλούταρχος αφιέρωσαν ειδικά έργα (Περί της εις Τροφωνίου καταβάσεως). Όμως η σκοτεινή και μυστηριακή λατρεία και μαντική του διακωμωδήθηκαν ήδη από τους κλασικούς (Αριστοφάνη, Ευριπίδη) από τους ποιητές της νέας κωμωδίας Άλεξι και Μένανδρο σε έργα τους με

τίτλο “Τροφώνιος,” ακόμη και ο Antonio Salieri (1750-1825) συνέθεσε κωμική όπερα σε δύο πράξεις, με τίτλο «La Grotta di Trofonio» (Το άντρο του Τροφωνίου).

Εντελώς αντίθετα με ότι εδώ, ως προσωπική άποψη μεταφέρεται, όλα επιβεβαιώνουν ότι μέσα στο άδυτο διαδραματιζόταν, ένα αληθινό Πάθος. Προσέτι η μαρτυρία του Πλούταρχου, έχει την σημασία της. **”Όταν η Πρόνοια των Θεών εγκατέλειψε τους Έλληνες, πήρε ως αποσκευές τα Χρηστήρια.”**

Μ’ αυτήν την προϋπόθεση η όποια δή ποτε νύξη περί διακωμώδησης του Ιερού, και του Τροφώνιου γενικότερα, αποτελεί τουλάχιστον ιστορική ασέβεια. Σε κανένα κείμενο δεν είναι δυνατή κάποια αναγνώριση διακωμώδησης. Όχι μόνον επειδή αυτοί οι χώροι περιγράφηκαν ως **πλήρεις θεού και θειότητας**, από τον Θαλή και τον Αριστοτέλη, αλλά γιατί και οι Κωμικοί τους οποίους επικαλείται ο συντάκτης του άρθρου, ουσιαστικά υπερτονίζουν την σοβαρότητα και το επικίνδυνο της **εις Τροφωνίου Καταβάσεως**. Οι Salieri, Toselli, Corelli, Locatelli, ως παγκόσμια μνημεία μουσικής κατάθεσης, χρειάζονται έναν δέοντα σεβασμό....

*(οπό την αξιόπιστη αφήγησή του προκύπτει μια ενδιαφέρουσα, **περίπλοκη σήμερα για μας**, τοπογραφική διάταξη των ιερών χώρων της Λιβαδειάς, με κύριο σημείο αναφοράς τις πλούσιες πηγές της Ερκυνας. Στα δυτικά του φαραγγιού υπήρχαν πολλά ιερά καθιδρύματα, που αναφέρονται από τον περιηγητή, ενώ μέσα στην πόλη εντοπίστηκαν και νέα από την αποσπασματική αρχαιολογική έρευνα. Η διαμόρφωση του εδάφους και η λατρευτική παράδοση φαίνεται ότι επέβαλαν την τριπλή διαίρεση του ιερού χώρου. Στα χαμηλά μέρη των πηγών πιθανώς βρίσκονταν τα ιερά της Ερκυνας, της Δήμητρας και του ίδιου του Τροφωνίου. Στην κορυφή του ψηλού λόφου, του Προφήτη Ηλία, ήταν ο μεγάλος ναός του Διός Βασιλέως, ιερό του Κρόνου ή άλλων θεοτήτων, καθώς και το «Κυνήγι» της Κόρης. Το μαντείο μέσα στο άλσος, χάσμα γης με στόμιο που οδηγούσε σε υπόγειο θάλαμο, πρέπει μάλλον να τοποθετηθεί σε κάποιο ενδιάμεσο σημείο, στον ευρύτερο χώρο του σημερινού μεσαιωνικού κάστρου. Η αλλοίωση του τοπίου λόγω της οικοδόμησης του φρουρίου, που χρησιμοποίησε το σύνολο του υλικού των παλαιών κτισμάτων, ενισχύει την αοριστία των αρχαίων πληροφοριών και απομακρύνει τη δυνατότητα ταύτισης του μαντείου και του ναού του Τροφωνίου κάτω από ή κοντά σε νεότερα κτίσματα.)*

Με άλλα λόγια στην τελευταία πρόταση, ο κ. Αραβαντινός, αρχαιολόγος, διευθυντής της τοπικής Εφορείας Αρχαιοτήτων, διαβεβαιώνει ότι το αρχαίο μαντείο του Τροφωνίου, ή τέλος πάντων ό,τι απέμεινε απ' αυτό, πολύ απλά, εξαφανίστηκε!!!

Στο προτιθέμενο οι παρεκτροπές γίνονται επώδυνες.

Η φράση “ προκύπτει μια ενδιαφέρουσα για μας τοπογραφική διάταξη των ιερών χώρων της Λιβαδειάς, με κύριο σημείο αναφοράς τις πλούσιες πηγές της Έρκυνας, ” εγκυμονεί ήδη μια ούτως ή άλλως αυθαίρετη ερμηνεία.

Στο κείμενο του Πausανία, το κύριο σημείο αναφοράς δεν είναι οι πλούσιες πηγές της Έρκυνας. Το αυθαίρετο και εσφαλμένο όμως εντοπίζεται αμέσως μετά.

Η διαμόρφωση του εδάφους, (!!) και η λατρευτική παράδοση, (!!) φαίνεται ότι επέβαλαν την τριπλή διαίρεση (!!!) του ιερού χώρου.

Τέτοιου είδους αναφορές ***τριπλής διαίρεσης*** δεν υπάρχουν στο κείμενο του Περιηγητή, αλλά και σε κανένα άλλο κείμενο, που σχετίζεται με την Λειβαδιά και το Τροφώνιο. *

Ως συνέπεια ακολουθεί το απότοκο λάθος.

Στα χαμηλά μέρη των πηγών πιθανώς βρίσκονταν τα ιερά της Έρκυνας, της Δήμητρας και του ίδιου του Τροφωνίου. Στην κορυφή του ψηλού λόφου, του Προφήτη Ηλία, ήταν ο μεγάλος ναός του Διός Βασιλέως, ιερό του Κρόνου ή άλλων θεοτήτων, καθώς και το «Κυνήγι» της Κόρης.

Το μαντείο μέσα στο άλσος, χάσμα γης με στόμιο που οδηγούσε σε υπόγειο θάλαμο, πρέπει μάλλον να τοποθετηθεί σε κάποιο ενδιάμεσο σημείο, στον ευρύτερο χώρο του σημερινού μεσαιωνικού κάστρου. Η αλλοίωση του τοπίου λόγω της οικοδόμησης του φρουρίου, που χρησιμοποίησε το σύνολο του υλικού των παλαιών κτισμάτων, ενισχύει την αοριστία των αρχαίων πληροφοριών και απομακρύνει τη δυνατότητα ταύτισης του μαντείου και του ναού του Τροφωνίου κάτω από ή κοντά σε νεώτερα κτίσματα.

Το μόνο που αντέχει σε κάποιο Σχόλιο έχει ως εξής.

Το μαντείο ήταν όντως **‘‘χάσμα γης,’’** αλλά για **‘‘στόμιο που οδηγούσε σε υπόγειο θάλαμο,’’** μόνον ερασιτέχνες και παντελώς άσχετοι με αρχαία κείμενα **‘‘περί του εν Λεβαδεία Ιερού’’**, επιτρέπεται να πιστεύουν και να ισχυρίζονται.

Μαρτυρία για **‘‘στόμιο που οδηγεί σε υπόγειο χώρο,’’** δεν αναφέρεται στο κείμενο, όχι μόνον του Πausανία, αλλά και σε κανένα άλλο. Πουθενά δεν υπάρχει μαρτυρία για ύπαρξη όποιας δή ποτε διαμπερούς οπής.

Τρύπα, οπή κάθε είδους, η οποία να οδηγεί σε κάποιον άλλον χώρο, πλην του **‘‘σύν τέχνη και αρμονία ακριβέστατα οικοδομημένου,’’** δεν υπάρχει σε κανένα αρχαίο κείμενο. Ειδικά το κείμενο του Περιηγητή, είναι σαφέστατο. Κάνει λόγο για μια ταπεινή οπή στο δάπεδο, από την οποία κάποιος **αναστρέφει.** Ο Ευριπίδης για τον ίδιο λόγο χρησιμοποιεί το ρήμα **ενστρέφει.** Στο δάπεδο υπάρχει μια οπή δύο σπιθαμών, που μόλις χωράει **τα άκρα των ποδών.**

Είναι αυτή που έφερε σε φως η ανασκαφή του 1968.

Δεν επιτρέπεται σε καμία περίπτωση να γίνεται λόγος για τριπλά επίπεδα και αόριστο-λογίες για πιθανή θέση του μαντείου σε **‘‘ενδιάμεσο σημείο.’’**

Ο Περιηγητής ήταν απολύτως σαφής, αλλά και άριστα ακριβολόγος.

‘‘έστι δε το μαντεϊόν ὑπέρ το άλσος επί του όρους.’’

Το μαντείο είναι πάνω στο όρος

Αυτό το ίδιο όρος, ένας άλλος επισκέπτης ο Φιλόστρατος, θα το περιγράψει πολύ προσεκτικά και πολύ ιδιαίτερα ως **γήλοφο.**

Έναν λόφο από γη, από χώμα.

Όπως είναι εκείνος του Προφήτη Ηλία.

Σε αντίθεση με τον χαμηλότερο του Κάστρου, ο οποίος είναι αμιγώς πέτρινος.

Αυτά είναι τα δεδομένα. Αυτές είναι μαρτυρίες από αυτόπτες επισκέπτες και όχι προτάσεις ευφάνταστων ερασιτεχνών, ή σκόπιμα διαστρεβλωμένες, από σπουδαιοφανείς.

Αυθόρμητη και Αυτόματη Πρόταση :

Ξαναδιαβάστε με προσοχή τα κείμενα.

Εάν για μερικούς το μαντείο του Τροφωνίου είναι ακόμη άγνωστο και αναζητούμενο, ο μόνος τρόπος να το ανακαλύψουν, είναι **η μετά προσοχής ανάγνωση των αρχαίων κειμένων.**

Το μαντείο είναι κρυμμένο μέσα στα αρχαία κείμενα.

Με τον δεδομένο, τον σαφέστατο διαχωρισμό, ότι οι πηγές της Έρκυνας δεν είναι οι πηγές της Λήθης και Μνημοσύνης, αλλά ο επισκέπτης συναντάει τις μυθικές πηγές, ανάμεσα στο ποτάμι και το μαντείο, εκείνοι που προτείνουν τον λόφο του Κάστρου, ως το τελικό σημείο επίσκεψης,
θα μπορούσαν άραγε να υποδείξουν ενδιάμεσα και κάποιες πηγές ;
Ή υποτίθεται ότι εξαφανίστηκαν κι αυτές ;

Η τελευταία ενότητα στην οποία ξεχειλίζει ένας ποιητικός λόγος, αποτελεί έναν πάγιο, όσο και διακαή πόθο πολλών Λειβαδιτών.

Ωστόσο συνεπάγεται και παράπλευρες απώλειες.

7/ “ η συνέχιση και ολοκλήρωση των ανασκαφικών ερευνών, στη συγκεκριμένη θέση, είναι ενέργειες που απαιτούνται προκειμένου να συμπληρωθούν οι γνώσεις μας για το χαρακτήρα του αρχαιολογικού και άρα ορατού κύκνειου άσματος της πολιτικής ιστορίας του Βοιωτικού Κοινού.” (σελ.555)

Ασφαλώς και χρειάζεται ανασκαφική έρευνα, αλλά όχι βέβαια για την αποκόμιση οποιασδήποτε γνώσης, σχετικής με την πολιτική ιστορία της Βοιωτίας.

Αντίθετα επιτακτική ορθώνεται η ανάγκη γνώσης της λειτουργίας του συγκεκριμένου Χώρου, για την πληρέστερη γνωριμία ενός από τα μεγαλύτερα Θρησκευτικά Κέντρα Μύησης, της αρχαίας Ελλάδας. (*“καθέζονται επί το στόμιον οί μουόμενοι.”*)

“τά γάρ άλλα τί δει λέγειν, όπου γε τήν Βοιωτίαν ένεκα χρηστηρίων πολύφωνον ούσαν έν τοίς πρότερον χρόνοις νύν επίλέλοιπε κομιδή καθάπερνάματα, καί πολύς επέσχηκε μαντικής αύχμός τήν χώραν ; ούδαμού γάρ άλλαχόθι νύν ή περι

Λεβάδειαν ἢ Βοιωτία παρέχει τοῖς χρήζουσιν ἀρύσασθαι μαντικής, τῶν δ' ἄλλων τὰ μὲν σιγή, τὰ δὲ παντελῆς ἐρημία κατέσχηκε. (Πλούτ.π.Εκλ.Χρηστηρίων 411 Ε')

‘τι χρειάζεται να μιλήσω για ἄλλα, τη στιγμή που η Βοιωτία, η οποία τα παλιότερα χρόνια μιλούσε πολλές γλώσσες εξαιτίας των μαντείων, τώρα έχει στραγγίσει εντελῶς, ὅπως οι πηγές, και μεγάλη στέγνια μαντικής έχει πέσει στον τόπο ;

Πουθενά, εἰ μὴ μόνο στην περιοχή της Λιβαδιάς, δεν προσφέρει η Βοιωτία σήμερα σε ὅσους θέλουν πηγή μαντικής για να αντλήσουν, ὅσο για τα υπόλοιπα μέρη, σε ἄλλα ἔχει πέσει σιγή, και ἄλλα ἔχουν ερημωθεί τελείως. (μεταφρ. ΚΑΚΤΟΣ)

Βεβαίως η ἔντεχνα υποστηριζόμενη στην Εισήγηση, ἀλλὰ και στο Ἐνθετο Σημείωμα του εφορεύοντος ἐπὶ των Βοιωτικῶν ἀρχαιοτήτων, ἀτυχής ἀποψη του Schachter, ὄχι μόνον δεν θεραπεύει την θρησκευτική γνώση, ἀλλὰ οὔτε και ικανοποιεῖ ἓνα ἤδη ἀπὸ τον περασμένο αἰῶνα ἀναπάντητο ἐρώτημα, το ὁποῖο ἔχει υποβληθεῖ στην τοπική Εφορεία Ἀρχαιοτήτων. Ζητεῖται λοιπόν, ἀπλή διαζευκτική ἀπάντηση στο ἐξῆς :

Ο μεγάλος ναός, ἔστω αὐτός που κατὰ το συμπέρασμα, ἰδρῦθηκε στα τέλη του τρίτου αἰῶνα, λάβαινε μέρος στο δρώμενο της Κατάβασης ;

Παράπλευρες ἀπώλειες

Κατὰ την ἐκθεση των παρατηρήσεων της δίμηνης ἀνασκαφικῆς περιόδου, ἀγνοεῖται η καθοιονδῆποτε τρόπο προσοχή και ἀναφορά της ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ του μεγάλου ναοῦ. Στο ἀνατολικό τμήμα, που ἀποτελεῖ και το Στέμμα του Γήλοφου, ὑπάρχει μια ἐκταση, η ταυτότητα και σημασία της ὁποίας, ἦταν ἤδη γνωστή τον καιρό της πρόσφατης ἐρευνας, ἐνῶ κατὰ τον χρόνο της δικῆς μας ἀνασκαφῆς παρέμενε ἀκόμη ἀγνωστή

Ο χώρος ἐκεῖνος εἶναι ἀκρῶς σημαντικός, και μοναδικός.

Εκεῖ διασώζεται ἀρχέγονος Βωμός ἀπὸ πυριτόλιθο.

Αρχέγονος Βωμός σε δυνάμη ζεύξη, με αείζωο Ἱερό Δέντρο.

Στην ἐπιφάνειά του διακρίνεται σκαλισμένη μια γνωστή ἀπὸ τον Ὀμηρο “βώμειος ἔδρη.”

Προτάθηκε ὅτι ἐκεῖ ἀκριβῶς ἦταν τοποθετημένο το ζόανο του

Τροφώνιον. (Μ.Μ. ΔΙΟΝΥΣΟΣ έκδ. Α ΙΒΑΝΗ 1993)

Σε σύζευξη με τον Βωμό ορθώνονται ακόμη αείζωα παραβλαστήματα από το άλλοτε αποκαλούμενο Ιερό Δέντρο. Έναν αείθαλή Ερινεό.

Το σύμπλεγμα Βωμός Ιερό Δέντρο, βρίσκεται στο μέσον ενός εξαιρετικού χώρου, ο οποίος, πολύ εύκολα αναγνωρίζεται, ως αναμφισβήτητη περίπτωση χαρακτηριστικού και χαρισματικού συγχρόνως Τεμένους.

Η μοναδικότητα του αρχαίου μνημείου, δικαιολογείται απόλυτα. Πουθενά αλλού στην Ελλάδα, δεν υπάρχει παρόμοιο ζωντανό αρχαιολογικό κατάλοιπο.

Η πλήρης αποσιώπηση σημαινόντων Στοιχείων του ημιτελούς ναού, και αντί αυτών μια μεγένθυση περιμετρικών σημείων, είναι και οι προταθείσες ως **παράπλευρες απώλειες** της Εισηγήσεως.

Ο μεγάλος ημιτελής ναός, όπως αναγράφεται και στην διασωθείσα δίστηλη Επιγραφή κατά την ίδρυση δομήθηκε με **λίθους υγιείς τά μέτρα έχοντες**, και σύμφωνα με επαχθείς για τον εργώνη όρους, σε περίπτωση που η λάξευση παρουσίαζε κατά τον έλεγχο, παρέκκλιση από τον αναφερόμενο Ιερό Κανόνα

Οι επαχθείς όροι τήρησης των μέτρων του Ιερού Κανόνα, ήταν απαραίτητη προϋπόθεση, ακριβώς γιατί,

το ιερό οίκημα του Υπέρτατου θεού, έπρεπε στην Τέλεια λειτουργία του, να βρίσκεται ενσωματωμένο στον Χώρο και στον Χρόνο.

Ένα παράδειγμα τέτοιας εμπειρίας παρέχει η μελέτη του ανυπέρβλητου Παρθενώνα. Τα “ ανίερα “ κυβικά μάρμαρου, έπρεπε μορφοποιούμενα σε αρχιτεκτονικά μέλη ιερού κτηρίου – ναού, να λαξευτούν σε διαστάσεις κοσμικής αρμονίας, και να μετατραπούν έτσι σε ιερά. Αυτή η Αρμονία είναι που σήμερα προκαλεί έκπληξη.

Στην αρχιτεκτονική του Παρθενώνα εμπεριέχονται μεταξύ άλλων, α) το γραμμικό μήκος ενός πρώτου λεπτού του μεσημβρινού της Γης, β) το γραμμικό μήκος ενός δευτερολέπτου του Ισημερινού.

Έτσι το περιφημότερο μνημείο των αρχαίων Αθηνών, και της σημερινής Ελλάδας, ενσωματώθηκε και στην συνέχεια λειτούργησε, ως ορατό και εξακριβωμένο υποπολλαπλάσιο της Κοσμικής Αρμονίας.

Μια δίμηνη ανασκαφή στον ναό του Διός Βασιλέως, θα έπρεπε παράλληλα, να καταπιαστεί στην εξακρίβωση του μήκους των μέτρων, που υπαγόρευε αυτός ο περιβόητος ιερός κανόνας της δίστηλης Επιγραφής.

Μέτρα τα οποία δεν θα μεταφέρονται αναγραφόμενα, με την σύγχρονη κλίμακα των εκατοστών, αλλά με την πιστότερη αρχική τους ταυτότητα
Με την υπαγόρευση λάξευσης. Μέτρα, σε αρμονία με την ένζωση δημιουργία,
Μετρικά μεγέθη που προκύπτουν από ένα τέλειο δημιούργημα.
Τον Άνθρωπο.

Μέτρα μετρούμενα με, πόδια, πήχεις, παλάμες, δακτύλους.

Αυτές οι προϋποθέσεις, αυτά τα δεδομένα, κατά την πρωτόλεια ερασιτεχνική ανασκαφή του 1968, ήταν παντελώς άγνωστα.
Από την Βιβλιογραφία έλλειπαν όποιες δή ποτε θρησκευολογικές έρευνες, οι οποίες ως γνωστόν, δημοσιεύθηκαν αρκετά χρόνια αργότερα.
(Από τις πληρέστερες του είδους, σημειώνεται εδώ η : TRAITÉ D' HISTOIRE DES RELIGIONS, του Mircea Eliade, όπου και πολύ πλούσια Βιβλιογραφία.

Ο διάσημος Ρουμάνος Θρησκευολόγος, καθηγητής στην Οξφόρδη, έλεγε το εξής :
(“ ένα θρησκευτικό Φαινόμενο δεν θ’ αποκαλυφθεί σαν τέτοιο, παρά μόνον αν αντιμετωπισθεί, στην δική του διάσταση. αν δηλαδή μελετηθεί στην θρησκευτική κλίμακα.”)

Κατά συνέπεια, ισχυρισμοί του τύπου :

1) ίδρυση του ναού του Διός Βασιλέως στην Λειβαδιά, για να καταδειχτεί η ανωτερότητα των Θηβαίων, απέναντι στους παλαιούς εχθρούς Ορχομένιους, και
2) η συνέχιση των ανασκαφικών ερευνών, στη συγκεκριμένη θέση, είναι ενέργειες που απαιτούνται προκειμένου να συμπληρωθούν οι γνώσεις μας για το χαρακτήρα του ορατού κύκνειου άσματος της **πολιτικής ιστορίας του Βοιωτικού Κοινού**, καταλήγουν εκτιμήσεις, εκτός λογικών ορίων.

Η Ζωή έν Τάφω

Στο σημείο αυτό τα Σχόλια πάνω στην **“ πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα, ”** θα ήταν δυνατόν να περατωθούν. Υπολείπονται όμως κάποια ακόμη Στοιχεία.
Κάποια Στοιχεία με πολύ μεγάλο βάρος.

Ένα σύγχρονο κείμενο, το εγκυρότερο της όποιας δή ποτε αναφοράς γύρω από την αρχιτεκτονική των αρχαίων Ελληνικών ναών, συγκεντρώνει κάποιες αναφορές, που δεν θα έπρεπε σε καμία περίπτωση να υποβαθμίζονται.

Και πολύ περισσότερο στον ναό του Διός Βασιλέως της Λειβαδιάς.

Η όποια δή ποτε έρευνα πάνω στην αρχαία Ελληνική ναοδομία, χρησιμοποιεί το πολύτιμο εκείνο Κείμενο, ως αληθινό Οδηγό, με αληθινή ευλάβεια.

Εκείνα λοιπόν τα Στοιχεία τα οποία μεταφέρονται στο πρωτοποριακό Έργο, χρησιμοποιήθηκαν κατά την πρώτη ανασκαφή, γι αυτό και η Έκθεση στα ΑΝΑΛΕΚΤΑ του 1969 επονομάζει τον μεγάλο ναό Ελληνιστικό.

Για τους πρώτους ανασκαφείς η ανέγερση του εν λόγω ναού, άρχισε μόλις στα 175 π.Χ. από τον Αντίοχο IV τον Επιφανή. Εντάχθηκε δε, όπως είναι ευρύτερα αποδεκτό σε μιαν ολόκληρη σειρά ναών που την εποχή εκείνη ίδρυσε σε αρκετές Πόλεις εντός και εκτός Ελλάδος, ο Επιφανής Σελευκίδης.

Ο ναός του Διός Βασιλέως στην Λειβαδιά προτείνεται ότι είναι αντίγραφο του μεγάλου ναού του Διός της Ολυμπίας.

“Απλό εξάστολο σχέδιο αποτελούμενο από έξη κίονες στις στενές, και δεκατρείς στις μακρές πλευρές..

Ο Στυλοβάτης είχε μήκος 210 X 90 πόδια και το δώμα 151 πόδια. Δεν υπήρχε οπισθόδομος, αλλά μια Αψίδα 20,5 πόδια στην εσωτερική διάμετρο, σύμφωνα με το σύμμετρο παράλληλο, στηριζόταν σε ορθογώνια Βάση, και αποσκοπούσε στο να στηθεί εκεί ένα άγαλμα, όπως το χρυσελεφάντινο του Διός στην Ολυμπία.”

(W.B.DINSMOOR THE ARCHITECTURE OF ANCIENT GREECE. σελ.268, έκδ.BIBLO and TANNEN)

Στο περίφημο εκείνο Κείμενο παρατίθενται και μήκη κίωνων μετρούμενα σε δωρικά πόδια, καθώς και μορφή κιονοκράνων.

Η λεπτομέρεια ωστόσο με την μεγαλύτερη σημασία και το εξαιρετικό ενδιαφέρον, είναι εκείνα τα 20,5 πόδια της εσωτερικής διαμέτρου της Αψίδας.

Εδώ ακριβώς, είναι ασφαλώς ενσωματωμένο το επιδιωκόμενο Φαινόμενο της ίδρυσης Ιερού Οικοδομήματος, το οποίο έπρεπε υπαγορευμένα να είναι υποπολλαπλάσιο και άρα μετοχικό στοιχείο της Κοσμικής Αρμονίας.

Έτσι, και μόνον έτσι η λειτουργία του Ιερού Ναού, παρείχε Τέλειον Έργον.

Έτσι, και μόνον έτσι η λειτουργία του Ιερού Ναού, παρείχε Τελετουργία.

Ένα από τα εξαιρετικώς αναζητούμενα είναι και το εξής :

Η αναφερόμενη από τον Παυσανία “*ελαχίστη άλως,*” προκύπτει ασαφής, ως προς το αντικειμενικό της μέγεθος. Υπο-νοείται ως ένα : “*μικρότερο αλώνι.*”

Ένα αλώνι, μία *άλως* κοσμικής αντιγραφής και αρμονίας, όπως εκείνες που σχηματίζονται σε εξαιρετικές περιπτώσεις γύρω από τον Ήλιο και την Σελήνη.

Άλλωστε η διασωθείσα λίθινη Σφαίρα, του μουσείου της Χαιρώνειας, πιστοποιεί ακράδαντα μια Ηλιακή και Σεληνιακή λατρεία, στην Λειβαδιά.

Σύμφωνα λοιπόν με την γεωμετρική ανάπτυξη των τεσσάρων πήξεων του αδύτου, αυτό το αναφερόμενο “**μικρότερο αλώνι,**” αναπαράγεται σε μια διάμετρο 20 περίπου ποδών.

Από την άλλη, η περίφημη **αψίδα**, έχει τόξο 20,5 πόδια.

Υπάρχει άραγε σχέση ;

Αυτή η επιδίωξη, αυτή η έρευνα, θα ήταν άκρως σημαντική για την αρχαιολογική αρχιτεκτονική. Και βέβαια όχι μόνον της Λειβαδιάς.....

Τέτοια δεδομένα θα έπρεπε να συγκεντρώνουν το πρώτιστο ενδιαφέρον κατά την ανασκαφική έρευνα του μεγάλου και μοναδικού στον ηπειρωτικό Ελλαδικό χώρο, ναού του Διός Βασιλέως. Τα συμπεράσματα της ανασκαφής, σ’ έναν τέτοιο ναό, θα έπρεπε να βρίσκονται, τουλάχιστον αποστασιοποιημένα από πολιτικές και κοινωνικές σχέσεις της εποχής ίδρυσης του.

Ο Σελευκίδης Αντίοχος Δ’ ο Επιφανής, όταν χρηματοδοτούσε ανεγέρσεις ναών, στην Μητροπολιτική Ελλάδα, πολύ λίγο ενδιαφερόταν για τις παλαιές διενέξεις μεταξύ Θηβαίων και Ορχομενίων.

Στον ναό του Διός Βασιλέως της Λειβαδιάς, είχαν ήδη με γραπτές μαρτυρίες, μνηθεί και αναγορευθεί βασιλείς τόσο ο παππούς του Μεγ. Αλεξάνδρου, (**I.G. 3055**) όσο και ο πατέρας του Φίλιππος, (**Αιλιαν.Ποικ.Ιστ.κεφ.μέ**)

Όλα δείχνουν ότι το ιερό του Τροφώνιου αποτελούσε ένα κατά παράδοση «οικογενειακό» Ιερό των Μακεδόνων.

Η πρόταση λοιπόν με την οποία έκλεισε την Εισήγηση της κ. Γκαδόλου :
« **η παρουσίαση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων του ναού του Διός Βασιλέως, δεν ήταν ο πρωταρχικός στόχος.....αλλά η ένταξη του μνημείου στο γενικότερο ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής του,»** (σελ.555)

θα έπρεπε να έχει αντίστροφο ενδιαφέρον.

Το πρώτιστο ενδιαφέρον έπρεπε να στραφεί, στην όση Θρησκευτική και όχι Πολιτική Γνώση θα ήταν δυνατό να προκύψει, κατά το διάστημα της δίμηνης ανασκαφής.

Το κυρίως ενδιαφέρον της έρευνας του ναού του Διός, και γενικότερα της τοπικής αρχαιολογίας, έπρεπε να αφορά αποκλειστικά και μόνον το περίφημο επώνυμο Ιερό, χάρις στο οποίο η Λειβαδιά ήταν γνωστή, μέχρι τα πέρατα του τότε γνωστού Κόσμου.

Εκεί πάνω στην κορυφή του **γήλοφου**, στην **εκκλησία** του ναού του Διός, υπάρχει πυριτολιθικός Βωμός, σε σύζευξη με το αείζωο Ιερό Δέντρο.

Εκεί πάνω, **επί του όρους**, οι πρώτες ανασκαφές έφεραν σε φώς “**κατάγαιο κριβανοειδές κτίσμα, αποκαθιστάμενο σε 8Χ4 πήξεις, στο δάπεδο του οποίου διασώζεται σπή σπιθαμών το εύρος δύο, και το ύψος μιας.**”

Εκεί πάνω, οι ανασκαφές του 1997, με την διεύθυνση της κ. Γκαδόλου, απεκάλυψαν δομικά μέλη ύψους δύο πήξεων, τα οποία κάλλιστα ταυτίζονται με υπολείμματα της περιβόητης **κρηπίδος**. Το στοιχείο ταύτισης είναι οι πολυσχιδείς εσοχές, μέσα στις οποίες ήταν στερεωμένη η **χάλκινη** κατά τον Περιηγητή, ή **σιδερένια** κατά τον Φιλόστρατο, **περίφραξη**.

Εκεί πάνω κατά την τελευταία ανασκαφή, ήρθε σε φως, ένα ακόμη πολύτιμο αντικείμενο, το οποίο χρήζει μελέτης και ερμηνείας.

Ένας μικρού μεγέθους ακατέργαστος κιονίσκος, κατεστραμμένος και στα δύο άκρα, όπου, όλες οι ενδείξεις πείθουν ότι λόγω σχήματος και μορφής, είναι η θρυλούμενη **στήλη του Αγαμήδη**.

Τουλάχιστον αυτή, με τον Φαλλικό χαρακτήρα, όπως υποκειμενικά περιγράφηκε ήδη.

Πόσα άραγε ακόμη αποδεικτικά Στοιχεία, θα πρέπει να συγκεντρωθούν ώστε να καταδειχτεί Πού ακριβώς βρισκόταν το ακόμη « **άγνωστο και αναζητούμενο** » μαντείο του Τροφωνίου ;

Επίλογος, ή de profundis

Ως ερασιτέχνης δεν γίνεται να υποκαταστήσω κάποιον ειδικό επιστήμονα Αρχαιολόγο – Αρχιτέκτονα.

Ακόμη και ως αρχαιολόγος βρίσκομαι σε Θέση Μετοχής.

Αυτός άλλωστε, είναι και ο κύριος λόγος που με αποτρέπει από την επισύναψη στα Βιβλία που είχα την τύχη να γράψω, μιας όποιας δήποτε Βιβλιογραφίας.

Θεωρώ ότι δεν έχω δικαίωμα να το κάνω.

Σημείωσα ήδη αλλού, ότι μια τέτοια πράξη θα ήταν εμπαιγμός και της δικής μου αξιοπρέπειας, αλλά και του όποιου δήποτε αναγνώστη.

Αυτό για δύο κυρίως λόγους.

Πρώτον όλες οι πηγές χρήσης αναγράφονται στην οικεία σελίδα.

Το φαινόμενο, με προστατεύει από μια, πολλές φορές, τελειώς ανώφελη παράθεση. Βιβλιογραφίας, την οποία και θεωρώ, εξεζητημένη δήλωση σπουδαιοφάνειας.

Και δεύτερον επειδή στοιχεία για το μαντείο του Τροφωνίου είναι πολύ εύκολο να προσποριστούν, και δεν περιμένουν την δική μου υπόδειξη.

Το μόνον που μπορώ να προσθέσω προσωπικά στην όλη Ιστορία, είναι η δωρεάν παροχή των όποιων συμπερασμάτων, στα οποία έχω κατά καιρούς καταλήξει.

Μου προκαλεί ακόμη ικανοποίηση, το γεγονός του 1968. Τότε ήταν που για πρώτη φορά βρέθηκα μέσα στο κατεστραμμένο άδυτο του Τροφωνίου, και ψηλάφισα την περίφημη “ **όπή σπιθαμών τό εύρος δύο, και τό ύψος μιάς.** ”

Ευτυχώς μάλιστα που εκείνη την άγουρη ώρα, είχα τις εύλογες αμφιβολίες μου.

Η ταυτοποίηση του αδύτου έγινε σταδιακά και ευτυχώς πολλά χρόνια αργότερα.

Η παρατηρούμενη μη αποδοχή της ερμηνείας του **κατάγαιου κτίσματος, ως του πάλαι ποτέ μαντείου του Τροφωνίου**, πολύ λίγη σημασία έχει .

Κάποτε θα γίνει κι αυτό.

Απλά, πολύ απλά, η έρευνα στην κορυφή του γήλοφου χρειάζεται προσέγγιση, απαλλαγμένη από σκοπιμότητες, και καιροσκοπισμούς. ...

Γίνεται πολύ δύσπεπτη η αποδοχή, του εξής προτεινόμενου εδώ συμπεράσματος. Η μάχη των Λεύκτρων έγινε στα 371 π.Χ. Ο ναός του Διός Βασιλέως άρχισε να ‘ιδρύεται’ στα τέλη του τρίτου αιώνα. Δηλ. μετά από 150 χρόνια.

Εάν αυτό είναι το υποστηριζόμενο, τότε πρέπει να υπογραμμισθεί απερίφραστα ότι αυτό είναι **αληθινό λάθος**.

Ένα λάθος, που θα ήταν δυνατόν να γίνει αποδεκτό ότι στερείται σκοπιμότητας, εάν δεν εντασσόταν σε ένα ολοκληρωμένο Συμπέρασμα, περισσότερο ύποπτο, παρά απλώς άστοχο.

Το προτεινόμενο: **“ο ναός και το άδυτο μεταφέρθηκαν στην περιφέρεια,”** - καταλήγει ασφαλώς δόλιο. Ουσιαστικά είναι απαράδεκτο.

Προσβάλλει την απλούστερη αρχαιολογική κρίση. Προσβάλλει την απλούστερη κοινή λογική. Η αιτία δε για την οποία υπαγορεύεται αυτή η πρόταση, προσωπικά μου είναι αβίαστα εύκολο να κατανοηθεί. Ο στόχος είναι, η πάσει θυσία αμφισβήτηση των ανασκαφικών δεδομένων, του 1968, στην κορυφή του λόφου ‘Προφήτης Ηλίας.’”

Ο απώτερος στόχος είναι να υποβαθμιστεί και η ανασκαφή, και τα πιστοποιηθέντα συμπεράσματα.

Κάτι που αδυνατώ να κατανοήσω, είναι το ποιός ωφελείται, ή το ποιός χάνει από αυτή την επιδίωξη. Γιατί όταν διαστρεβλώνονται αποδείξεις, απορρέουσες και από απλή λογική παρατήρηση και εκτίμηση, κάποιος ωφελείται, και κάποιος χάνει. Εάν λοιπόν ταξινομήσω την απώλεια, σε βάρος της αρχαιολογικής γνώσης, και σε βάρος της τοπικής Ιστορίας της Λειβαδιάς, εκείνο που απομένει στην απέναντι πλευρά είναι, ή έλλειψη γνώσης, ή επιβράβευση ενός εύστοχου Αριστοτελικού λόγου:

“ επιστήμη χωριζομένη ἀρετής, πανουργία δοκεί.”

Ωστόσο, όταν διατείνεται κάποιος **“ μεταφορά το β΄ μισό του 3ου αι.π.Χ. από το άλσος στην περιφέρεια του ναού του Διός Βασιλέως”** θα πρέπει απαραίτητα, να υποδείξει αποδεικτικά και την κοιτίδα προέλευσης αυτών των μετακινούμενων μνημείων.

Πώς, και σε Ποιο σημείο, σε ποιόν Τ-όπο, ήταν αυτά τα μνημεία πριν μεταφερθούν στην κορυφή του λόφου; Σ’ αυτό δηλ. που αποκαλείται **“περιφέρεια.”**

Ο λόφος δηλ. ‘ανακαλύφθηκε’ στα τέλη του τρίτου προχριστιανικού αιώνα;

Και τότε πώς εκεί πιστοποιήθηκε πρόδρομος **αρχαϊκός ναός** του Διός Βασιλέως, δομημένος από πωρόλιθο ;

Πώς εκεί υπάρχει Μινυακό Τέμενος από την εποχή κατά την οποία σύμφωνα με τον Ομ.Υμν. Απόλλωνος, κατοικούσαν στην μείζονα περιοχή οι Φλεγύες ;

Αυτό λοιπόν είναι το συμπερασματικό αποτέλεσμα των ανασκαφών του 1997 ; Ό,τι υπάρχει στην κορυφή του γήλοφου, αποτελεί υποβαθμισμένη ‘περιφέρεια’ του **περί την Λεβάδειαν Ιερού του Τροφωνίου ;**

Για τέτοιου είδους κατευθυνόμενα συμπεράσματα, χρηματοδότησε ο Δήμος Λειβαδιτών αρχαιολογικές ανασκαφές στον λόφο ‘Προφήτης Ηλίας ;’”

* Παρατίθεται το κείμενο της πρώτης θρυλικής ανασκαφής του 1968.

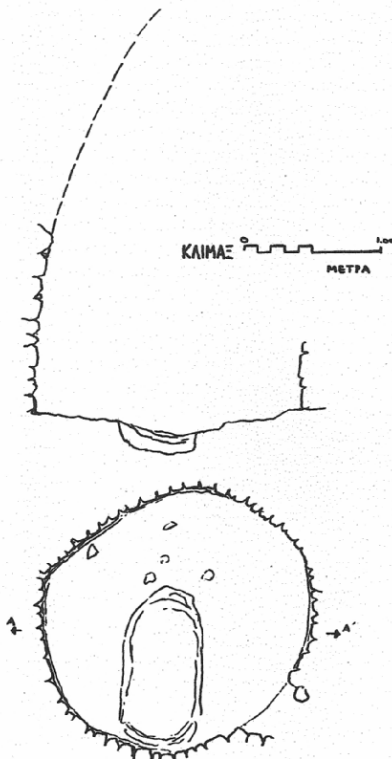
Είναι όντως θρυλικό, έστω κατ’ ευφημισμόν, επειδή από κανέναν Λειβαδίτη, ερασιτέχνη, ή επιστήμονα περί το Τροφώνειο, όχι μόνον δεν αναφέρεται πουθενά, αλλά και επιδεικτικά αγνοείται.

cenaeen finds have, so far, been few. It may well have been an import, in which case it could have been pro-

duced either in Achaia or in the Argolid, where eight other Mycenaean swords of type II have been found⁶.

K. DEMACOPOULOU

6. H. W. Catling, *op. cit.* p. 113.

Σχέδ. 1. Λεβάδεια. Προφήτης Ἡλίας. Ὑπόγειον κριβανοειδές κτίσμα

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΜΑΝΤΕΙΟΥ ΤΟΥ ΤΡΟΦΩΝΙΟΥ ΕΝ ΛΕΒΑΔΕΙΑ

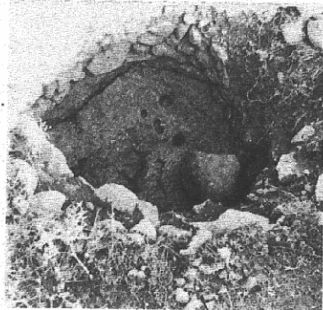
Εἶναι περίεργον ὅτι οἱ μέχρι σήμερα ἀναζητήσαντες τὸ μαντεῖον τοῦ Τροφωνίου ἐν Λεβαδείᾳ, ἠρέωνον σχεδὸν πάντες πλησίον τῶν πηγῶν τῆς Ἐρκύνης. Προσεκτικὴ μελέτη τοῦ Πανουσιῶου ἤθελεν ὀδηγήσει ἀλλαγῶν. Ὁ περιηγητὴς διὰ δύο φράσεων τοποθετεῖ σαφῶς τὸ μαντεῖον μακρὰν τῶν πηγῶν. Εἰς IX 39, 9, λέγει «ἔστι δὲ τὸ μαντεῖον ὑπὲρ τὸ ἄλσος ἐπὶ τοῦ ὄρους». Καὶ ἐντεῦθεν μὲν φαίνεται σαφῶς ὅτι τὸ μαντεῖον κεῖται ἐφ' ὑψηλοῦ τινος τόπου καὶ εἰς τινα ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν πολλὴν πιθανὴν συμπλήρωσιν τοῦ κειμένου «διεργαί ἀπ' αὐτῆς (τῆς πόλεως) τὸ ἄλσος τοῦ Τροφωνίου». Ἐπὶ ποίου ὄρους ὄρους; Ἦδη πρότερον ὁ περιηγητὴς ἐσημείωσεν «ἀναβῆσι δὲ ἐπὶ τὸ μαντεῖον καὶ ἀτόθεν ἰοῦσιν ἐς τὸ πρόσω τοῦ ὄρους, Κόρης ἔστι καλουμένη θήρα καὶ Διὸς Βασιλέως ναός» (IX, 39,4). Δηλαδή τὸ καὶ προηγουμένως ἀναφερθὲν ὄρος εἶναι τὸ αὐτὸ ὅπου ἔκειτο ὁ ναὸς τοῦ Διὸς Βασιλέως, αὐτὸς οὗτος εἰς ὃν ἀναφέρεται καὶ ἡ γνωστὴ οἰκοδομικὴ ἐπιγραφή. Ἐκεῖτο δὲ ὁ ναὸς «εἰς τὸ πρόσω τοῦ ὄρους», δηλαδή εἰς τὸ πρὸς τὴν πόλιν μέρος. Ἄλλ' ὁ ναὸς εἶναι γνωστὸν ποῦ ἔκειτο. Τὰ ἐρείπιά του καὶ σήμερα εἶναι ὀρατὰ ἐπὶ τοῦ

πρός την Λεβάδειαν ἄκρου τῆς ἐπιπέδου περίπου κορυφῆς τοῦ ὑψηλοτέρου παρά τὴν πόλιν λόφου τοῦ « Προφήτου Ἡλίου », τοῦ μόνου ἀξίου τοῦ ὀνόματος « ὄρος ». Ὅθεν κατὰ Πausανίαν τὸ μαντεῖον ἔκειτο ὀλίγον δυτικώτερον τοῦ ναοῦ, ὥστε « αὐτόθεν ἰοῦσιν ἐς τὸ πρόσω τοῦ ὄρους » νὰ συναντήσωσι τὸν ναόν.

Ἡ μορφή τοῦ μαντείου εἶναι κατὰ Pausanίαν ἡ ἐξῆς: « κρηπὶς μὲν ἐν κύκλῳ περιβέβληται λίθου λευκοῦ, περιόδος δὲ τῆς κρηπίδος κατὰ ἄλων τὴν ἐλαχίστην ἐστίν, ὕψος δὲ ἀποδέουσα δύο εἶναι πήχεις· ἐφεστήκασι δὲ ἐπὶ τῇ κρηπίδι ὄβελοι καὶ αὐτοὶ χαλκοὶ καὶ αἱ συνέχουσαι σφῆς ζῶναι..... τοῦ περιβόλου δὲ ἐντὸς χάσμα γῆς ἐστὶν οὐκ αὐτόματον ἀλλὰ σὺν τέχνῃ καὶ ἀρμονίᾳ πρὸς τὸ ἀκριβέστατον ἔκδομημένον ». Ἄξιον παρατηρήσεως μέχρις ἐδῶ τυγχάνει, πρῶτον μὲν ὅτι ἡ « κρηπὶς » ἢ « περίβολος » ἐβάσταζεν ἀπλῶς κυκλίδωμα, ὅθεν δὲν εἶναι πιθανὸν νὰ διέθετεν ἰδιαιτέραν ὑποδομήν, καὶ δεύτερον,

ὅτι τὸ « σὺν τέχνῃ » δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνευθῆ ἀξιολογικῶς· ἀπλῶς ἀντιτίθεται εἰς τὸ « αὐτόματον » ὑπὸ τὴν ἔννοιαν « ὄχι φυσικόν, ἀλλὰ τεχνητόν ». Ὡσαύτως, ἡ « ἀρμονία » φαίνεται ὅτι εἶναι τεχνικὸς ὄρος ἀναφερόμενος εἰς τὸν τρόπον τῆς δομῆσεως, ὡς καὶ εἰς IX, 38 περὶ τοῦ θησαυροῦ τοῦ Μινύου. Συνεχίζει δὲ ὁ Pausanίας: « τοῦ δὲ οἰκοδομήματος τούτου τὸ σχῆμα εἴκασται κριβάνφ. Τὸ δὲ εὖρος ἢ διάμετρος αὐτοῦ τέσσαρες παρέχοιτο ἂν ὡς εἰκάσαι πήχεις, βάθος δὲ τοῦ οἰκοδομήματος, οὐκ ἂν οὐδὲ τοῦτο εἰκάσαι τις ἐς πλέον ὀκτώ καθήκειν πήχων. Κατάβασις δὲ οὐκ ἐστὶ πεποιημένη σφίσιν ἐς τὸ ἔδαφος.... ἐπειδὴν δὲ ἀνὴρ ἔρχεται... κλίμακα... κομίζουσι στενήν καὶ ἐλαφράν. Καταβάντι δὲ ἐστὶν ὅπῃ μεταξὺ τοῦ τε ἐδάφους καὶ τοῦ οἰκοδομήματος· σπιθαμῶν τὸ εὖρος δύο, τὸ δὲ ὕψος ἐφαίνετο εἶναι σπιθαμῆς. Ὅ σὺν κατιῶν κατακλίνας ἑαυτὸν ἐς τὸ ἔδαφος... προεμβάλλει τε εἰς τὴν ὀπὴν τοὺς πόδας καὶ αὐτὸς ἐπι-

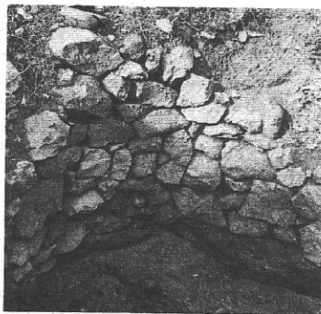
Εἰκ. 1. Λεβάδεια. Προφήτης Ἡλίας. Τὸ κατάγειον κτίσμα. Διακρίνεται τὸ ἐπὶ τοῦ βράχου δάπεδον καὶ ἡ βάθυνσις (κάτω ἀριστερά)

Εἰκ. 2. Λεβάδεια. Προφήτης Ἡλίας. Ὁ λίθος ὁ ποτὲ καλύπτων τὴν ἐντὸς τοῦ καταγείου κτίσματος αὐλακα καὶ μετ' αὐτῆς μορφῶν τὴν σήραγγα

Εκ. 3. Λεβάδεια. Προφήτης Ἡλίας. Τμήμα τῆς τοιχοδομίας τοῦ καταγαίου κτίσματος

χωρεῖ, τὰ γόνάτα οἱ τῆς ὀπῆς ἐντός γενέσθαι προθυμούμενος· τὸ δὲ λοιπὸν σῶμα αὐτίκα ἐφειλικύσθη τε καὶ τοῖς γόνασιν ἐπέδραμεν, ὡσπερ ποταμῶν ὁ μέγιστος καὶ ὠκύτατος συνδεθέντα ὑπὸ δίνης ἀποκρύψειεν (ἄν) ἄνθρωπον. Τὸ δὲ ἐντεῦθεν τοῖς ἐντός τοῦ ἀδύτου γενομένοις οὐχ εἰς οὐδὲ ὁ αὐτὸς τρόπος ἐστὶν ὅτε διδάσκονται τὰ μέλλοντα» (ΙΧ 39,9 κ.έ.). Εἶναι σαφὲς ὅτι πρόκειται περὶ ὑπογεῖου κλιβανοειδοῦς (περιφεροῦς) οἰκοδομήματος, διαμέτρου κατὰ τι μικροτέρας τῶν 2 μ. καὶ βάθους (ὕψους) μικροτέρου ἀσφαλῶς τῶν 4 μ. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου του καὶ μεταξύ τούτου καὶ τοῦ τοίχου ὑπάρχει ἄνοιγμα στενόν, εἶρους μικροτέρου τῶν 0,40 μ. καὶ ὕψους μικροτέρου τῶν 0,20 μ., ὅπου κατακλινόμενος ὁ χρηστηριαζόμενος ἔθετε τοὺς πόδας προσπαθῶν νὰ προχωρήσῃ μέχρι τῶν γονάτων. Τὰ περαιτέρω, περὶ ἀδύτου κλπ., εἰρίσκονται εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ μύθου καὶ τῆς παραισθήσεως. Ἄρκει νὰ ὑπομνησθῆ, ὅτι «οὐχ εἰς καὶ ὁ αὐτὸς

τρόπος ἐστὶν ὅτε διδάσκονται τὰ μέλλοντα», ὅτι μετὰ μακρὰν διαίταν καὶ σειρὰν ὄλην τελετουργιῶν ὁ χρηστηριαζόμενος ἐφθανε εἰς τὸ μαντεῖον καὶ δὴ ἐν νυκτὶ (Παυσ. ΙΧ 39,5 κ.έ.) ὅτι «ἀναβάντα... παραλαβόντες αὔθις οἱ ἱερεῖς καθίζουσιν ἐπὶ θρόνου Μνημοσύνης μὲν καλούμενον, κεῖται δὲ οὐ πόρρω τοῦ ἀδύτου, καθεσθέντα δὲ ἐνταῦθα ἀνερωτῶσιν ὅποσα εἶδέ τε καὶ ἐπύθετο» (Παυσ. ΙΧ 39,13). Ἴσως αὐτὴ ἀκριβῶς ἦτο ἡ στιγμή τῆς ὑποβολῆς τῶν ὄσων «εἶδε καὶ ἐπύθετο» ὁ χρηστηριαζόμενος, τὸν ὅποιον δίδουν εἰς τοὺς συγγενεῖς «ἀτόχον τε ἔτι τῶν δειμάτων καὶ ἀγνώτα ὁμοίους αὐτοῦ τε καὶ τῶν πέλας» (Παυσ. ΙΧ 39,14). Εἶναι ἐκ τούτων σαφὲς ὅτι ἀσφαλῶς μέγαν ρόλον ἔπαιζεν ὁ ὑπνωτισμὸς καὶ ἡ ὑποβολή, ἀσκουμένον ὑπὸ τῶν μόνων παρισταμένων κατὰ τὴν τελετὴν ἱερῶν, οὐχὶ δὲ ἀσφαλῶς συνειδητῶς. Ἡ μόνη περιγραφή, ἡ διδομένη περὶ τίνος χρηστηριασθέντος, ἡ ἐν Πλουτάρχῳ «περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου», ἔχει σαφῆ τὰ στοιχεῖα τοῦ παραληρήματος.

Βάσει αὐτῶν τῶν παρατηρήσεων καὶ τῆ βοήθεια φιλαρχαίων τινῶν Λεβαδέων, ἠρευνήσαμεν¹ κατόπιν σχετικῆς

1. Ἡ ἔρευνα, φιλολογικὴ καὶ τοπογραφικὴ, ὀφείλεται εἰς τὸ ἀρχαιοφίλον πάθος τοῦ κ. Εἰδοσταθίου Βαλλᾶ, ὅστις καὶ τὴν ἀνασκαφικὴν ἔρευναν διεξήγαγε, λαβὼν σχετικὴν ἄδειαν, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ ὑπογραφομένου.

Σημείωσις: Συγχρόνως ἀνελήφθη καὶ ἐργασία εἰς τὸν παρακείμενον ναόν. Οὗτος εἶχεν ὑποστῆ πολλὰς καταστροφὰς βομβαρδισθεὶς ἀλληλοδιαδόχως ὑπὸ τῶν Γερμανῶν καὶ τῶν Συμμάχων κατὰ τὰ ἔτη τῆς Κατοχῆς, κατόπιν δὲ ἐλατομήθησαν οἱ ἀσβεστολιθικοὶ του κυβόλιθοι πρὸς κατασκευὴν πολυβολείων. Ἐκαθαρίσαμεν τὴν Α. ὅσιν τῆς κρηπίδος. Ἐκ τῶν ἀσβεστολίθων ἐλάχιστοι εἰρίσκονται εἰς τὴν θέσιν των,

ἀδείας ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ Λεβαδείας καὶ εἰς ἀπόστασιν μέτρων τινῶν πρὸς Δ. τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς Βασιλέως καὶ ὀλίγον πρὸς Ν. ἀνεύρομεν κατεστραμμένον κατὰ γαίον κτίσμα, περιφερὲς κλιβανοειδές, διαμ. 1.90, ὕψ. ἀποκατιστῶμένον 3.50 μ. περίπου,

οἱ δὲ λοιποὶ, ὅσοι δὲν ἀπεμακρύνθησαν, ἔχουσι μεταβληθῆ εἰς λατόπων καλύπτουσαν ὄλην τὴν ἔκτασιν τοῦ ναοῦ. Ἐφάνη ὁμοῦς ὁ πῶρινος πωρὴν καλῶς σαζόμενος (εἰκ. 4). Ἐκ τῆς λατόπης συνελέγησαν τεμάχια φέροντα ἀνάγλυφον κόσμησιν φυτικὴν καὶ ἀστράγαλον καὶ δύο τεμάχια πωρίνου γείσου δωρικοῦ μετὰ σταγόνων, ἐκ μικροῦ οἰκοδομήματος, ἴσως ἐκ τοῦ προκατόχου ναοῦ. Εἶναι ἄρα πιθανόν, ὅτι μέλη παλαιότερων οἰκοδομημάτων εἶχον χρησιμοποιηθῆ ὡς «στοιβά» τῶν θεμελίων τοῦ ἑλληνιστικοῦ ναοῦ.

ἐδραζόμενον δὲ ἐπὶ τοῦ βράχου (εἰκ. 1, 3 καὶ σχ. ἐδ. 1). Ἀπὸ τοῦ μέσου περίπου τοῦ δαπέδου φυσικὴ ἀκανόνιστος αὐλαξ φέρεται βαθμιαίως, βαθνομένη πρὸς Ν-ΝΔ. καὶ λήγει ἐπὶ τοῦ τοίχου. Παρ' αὐτὴν εὐρέθῃ ἀνεστραμμένος μέγας ἀκατέρραστος λίθος, τὴν μίαν πλευρὰν ἔχων κοίλην καὶ δυνάμενος νὰ καλύψῃ τμήμα τοῦ μήκους τῆς αὐλακος (εἰκ. 2), σχηματιζομένης οὕτω μικρᾶς σήραγγος, ὕψ. 0,20 περίπου καὶ πλ. 0,40 - 0,50 μ. Ἐὰν ὁ λίθος δὲν ἐρμηνευθῆ οὕτω, εἶναι τελείως ἀκατανόητον, πῶς εὐρέθῃ ἐκεῖ, ἐὰν μάλιστα σημειωθῆ, ὅτι εὐρίσκετο ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸ δάπεδον, ὑπὲρ δ' αὐτὸν εὐρίσκονται οἱ καταπεσόντες ἐκ τῶν τοίχων λίθοι. Ἐντὸς τῆς σήραγγος δύνανται ἀκριβῶς νὰ χωρήσω-

Εικ. 4. Λεβάδεια. Ναὸς Διὸς Βασιλέως.

Ἡ ἀποκαλυφθεῖσα ὑποδομὴ τοῦ ἀνατολικοῦ μετώπου τοῦ ναοῦ

σι μετά τινος δυσκολίας αἱ κνήμαι ἐνήλικος ἀνθρώπου.

Ἡ θέσις, τὸ σχῆμα καὶ αἱ διαστάσεις φαίνονται ἀποδεικνύουσαι ὅτι ἀκριβῶς εὐρισκόμεθα πρὸ τοῦ κυρίως μαντείου τοῦ Τροφωνίου, πλὴν ἕτεραι παρατηρήσεις δύνανται νὰ ἀρθῶσιν εἰς ἀμφισβήτησιν. Ἡ περιφερικὴ κρηπίς δὲν εὐρέθη, τὸ κτίσμα δὲ εἶναι ὄλως ἀμελοῦς οἰκοδομίας δι' ἀσβεστολίθων καὶ πορολίθων τινῶν εἰς δευτέραν χρῆσιν, ἄνευ ὄμως κεράμων καὶ κονιάματος. Ὀλίγιστα τινα ὄστρακα συνελέγησαν, ὧν δύο μόνον χαρακτηριστικά: τὸ ἐν τούτων εὐρέθη ἐπὶ τοῦ διαπέδου καὶ τὸ ἕτερον ἔξω τοῦ τοίχου εἰς στρῶμα, ὡς φαίνεται, σύγχρονον τῆς κατασκευῆς. Ἀμφότερα εἶναι ἀβαφῆ, φέρουν δὲ πυκνάς παρ' ἀλλήλας βαθεῖας περιφερεῖς αὐλάκας. Δύνανται νὰ χρονολογηθῶσιν ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος. Τὰ ἀνωτέρω δὲν ἀρκοῦν διὰ νὰ ἀνατρέψουν τὴν ἔρμηνειαν τοῦ χώρου ὡς μαντείου, διότι ἡ κρηπίς μὲν δὲν ἔφερε πιθανῶς θεμελίωσιν καὶ κατεστράφη πλήρως, τὰ δὲ ὄστρακα χρονολογοῦν τὸ κτίσμα εἰς τοὺς μετὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Ἑρούλων χρόνους. Τὸ μαντεῖον δὲν ἦτο δυνατόν νὰ προστατευθῆ καὶ πρέπει νὰ ἐλεηλατήθη καὶ κατεστράφη ὑπὸ τῶν βαρβάρων, ἡ δὲ ἀνευρεθεῖσα κατασκευὴ φαίνεται ὅτι ἀνάγεται εἰς περίοδον ἀνοικοδομήσεως, ἔξ οὗ καὶ εἶναι ἀμελής καὶ χρησιμοποιεῖ λίθους εἰς δευτέραν χρῆσιν, ἀντιστρόφως δὲ ἢ μὴ χρησιμοποίησις κεράμων καὶ ἀσβεστοκονίας εἰς τὴν οἰκοδόμησιν δεικνύει ἴσως προσπαθειαν ἀρχαιοπρεπείας. Ἀλλὰ διατί οἱ βάρβαροι θά

διέλυον τοὺς τοίχους τοῦ μαντείου; Ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ Πausανίου ὑπῆρχεν ἡ πίστις, ὅτι ἐντὸς τοῦ μαντείου εὐρίσκεται χρυσὸς καὶ ἄργυρος (IX 39,12): εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανόν, ὅτε διεπιστώθη ὑπὸ τῶν βαρβάρων ἀνυπαρξία ἀντροῦ, νὰ διέλυσαν οὗτοι τοὺς τοίχους ἐλπίζοντες εἰς ἀνεύρεσιν κεκρυμμένου θησαυροῦ.

Παραμένει ἡ ἀπορία, πῶς διεμορφώθη ἡ πίστις περὶ ὑπάρξεως ἀντροῦ τοῦ Τροφωνίου. Ἀπάντησιν δίδει ἡ τελετουργία: Ὁ χρηστηριαζόμενος κατήρχετο εἰς τὸ μαντεῖον κρατῶν «μάζας μεμαγμένας μέλιτι» (Paus. IX 39,11), τουτέστιν προσφοράς δι' ὄψεις, ἐδίδετο δὲ ἡ ἔρμηνεῖα ὅτι τὰς ἐκράτει «ὑπὲρ τοῦ μὴ ἀδικηθῆναι ὑπὸ τῶν συναντῶντων ὄψεων» (Σουΐδας, Τροφωνίου κατὰ γῆς παίγνια). Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἡ ἀρχικὴ μορφή, ὡφ' ἣν ἐπιστάετο, ὅτι ἐνεφανίζετο ὁ Τροφώνιος, ἦτο ὁ ὄψις, ὅστις καὶ κατόπιν παρέμεινεν ὡς σύμβολόν του (Paus. IX 39,3). Προσέτι ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους (Νεφέλαι 506α) ρητῶς ἀναφέρει περὶ τοῦ Τροφωνίου «ὁ δὲ μάντις ὄψις ἦν».

Ἐν συμπεράσματι δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, ὅτι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα καὶ μέχρις ἀποδείξεως τοῦ ἐναντίου, εὐρέθη ἤδη τὸ μαντεῖον τοῦ Τροφωνίου, καὶ νὰ ἐλπίζωμεν, ὅτι ἐπέκτασις τῆς ἀνασκαφῆς θὰ πλουτίσῃ κατὰ πολλὰ τὰς γνώσεις μας σχετικῶς μὲ τὴν ἱστορίαν του. Δικαιούμεθα νὰ ἐλπίζωμεν εἰς ἀνεύρεσιν ἐτέρων κτισμάτων καὶ ἀποθετῶν, ὅπου θὰ ἐτάφησαν τὰ παλαιὰ ἀναθήματα κατὰ τὰ μακρὰ ἔτη τῆς ζωῆς τοῦ μαντείου.

ΕΥΣΤ. ΒΑΛΛΑΣ - Ν. ΦΑΡΑΚΛΑΣ

L' ORACLE DE TROPHONIOS A LEVADIA

D'après Pausanias (IX, 39, 49) il paraît que l'oracle de Trophonios à Levadia était situé sur une colline élevée, sur laquelle se trouvait aussi le temple de Zeus Basileus et précisément en arrière de ceci. Nous nous informons encore de Pausanias qu'il s'agissait d'un bâtiment de pierre souterrain, en forme de four, de diamètre moins de 2 m. et de profondeur moins de 4 m. L'entrée s'effectuait au moyen d'une légère échelle portable, par le sommet, où se trouvait une ouverture au milieu d'une petite enceinte. Sur le sol, il y avait aussi un trou, dans lequel avec quelque difficulté enfonçait ses pieds jusqu'aux genoux, celui qui voulait consulter l'oracle, après avoir été couché sur le sol avec des gâteaux dans les mains.

La place du temple de Zeus était déjà connue sur la colline du Prophète Élias (fig. 4) à une petite distance au S.-O. de celle-ci nous avons découvert un bâtiment souterrain détruit en forme de four, de mêmes presque dimensions à

ce que nous recherchons, sur le roc (fig. 1-3; plan 1). Sur le sol un canal approfondi vers le S.-SO jusqu'au mur, qui pouvait être fermé par une grande pierre trouvée à côté de ceci et qui probablement entrait dans le bâtiment avant sa destruction, de manière qu'il formait une cannelure pareille à celle que Pausanias nous décrit (fig. 2). Il nous parle aussi d'un antre où se portait automatiquement et là il rencontrait Trophonios. Mais ce récit appartient certainement au monde du délire. Le bâtiment est négligemment construit et il est daté du 3ème s. ap. J.-C. comme nous indiquent deux tessons qui ont été trouvés. S'il s'agit, comme c'est très probable, de l'oracle de Trophonios, nous nous trouvons à la phase de sa reconstruction après l'invasion des Éroules, qui le détruisirent comme nous pouvons conclure, parce qu'ils croyaient qu'il contenait des objets en or ou en argent.

E. VALLAS - N. FARACLAS

SOME REPRESENTATIONS OF BYZANTINE CANTORS

In its manifold manifestations: murals, icons, manuscripts, Byzantine religious painting contains an almost complete gallery of different types drawn from everyday life. But although representatives of the whole social structure, from the emperor down to the common

people, have been easily identified, the rare appearance of the cantor (ψάλτης, church-singer) still needs to be stressed. In spite of their importance for the Liturgy and for Byzantine life in general, information about them is rather scanty.

It was Gabriel Millet, who studying

** Υπενθυμίζω εδώ ότι ο όρος **Λειβαδιά**, γράφεται αλλά και προφέρεται με τρεις συλλαβές. Σε αντίθεση με τον τύπο **Λιβαδειά**, όπου προφέρονται τρεις συλλαβές, αλλά το τοπωνύμιο γράφεται με τέσσερις. **Λι-βα-δει-ά**. Ο όρος αυτός ο οποίος προέκυψε με αυθαίρετο ανατονισμό, από τους προηγούμενους **Λιβάδεια**, και **Λιβαδεία**, **ουσιαστικά είναι ένα μεγάλο λάθος.**

Σχόλιο :

**Υπάρχουν χειρουργοί, όπως υπάρχουν και χειρουργοί.
Υπάρχουν φιλόλογοι, όπως υπάρχουν και φελλόλογοι.**

Στην Λειβαδιά νίκησαν οι φελλόλογοι.

stvallas@gmail.com